לקורות קהלת גניזן

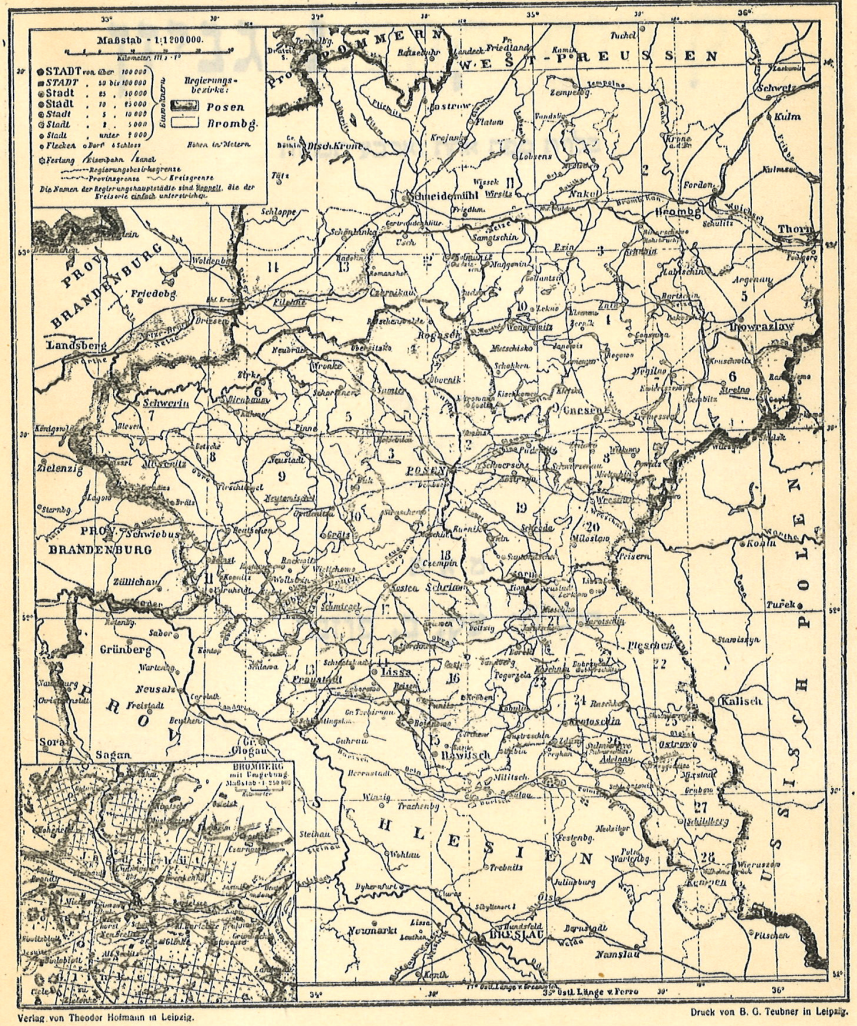
בדרום מפה אחת נארבע תמונות

מאת

הרב ד"ר עק. ב. פרנגר

ירושלים תשי"ח
הוצאת אריך

PROVINZ POSEN · POLITISCH.

Verlag von Theodor Hofmann in Leipzig.

Druck von B. G. Teubner in Leipzig.

לקורות קהלת גניזן

בלויית מפה אחת וארבע תמונות

מ א ת

הרב דר. עק. ב. פוזנר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ירושלים תשי"ח
ה ו צ א ת א ר ז

כתובת המחבר :

הרב דר. עק. ב. פוזנר
רחוב דוד 34, תל ארזה
י ר ו ש ל י ם

Address of the author :
Rabbi Dr. A. POSNER
Tel Arza, David Str. 34
JERUSALEM, Israel

דפוס „ארץ-ישראל", ירושלים טל. 2013

PROVINZ POSEN - POLITISCH.

Verlag von Theodor Hofmann in Leipzig. Druck von B. G. Teubner in Leipzig.

ל ז כ ר

קהלת גניזן

כי איננה

לזכר

רבניה ומוריה

מנהיגיה וחבריה

גדוליה וקטניה

ע"ה !

ה ק ד מ ה

מגיד מראשית אחרית זכני להוציא ספר שני על אחת הקהלות הטבורכות והמסוררות במדינת פוזנה.

בהסתמך על דברי הקדמה לספרי הראשון על קהלת צרניקאו אקצר כאן. גם הספר הזה מכיל רק חלק מחקרי על הקהלה הזאת ועל המשפחות היהודיות בה.

עלי לחזור ולהדגיש, שהשתמשתי גם הפעם בספר החשוב של הפנר־הרצברג "מהעבר וההווה של היהודים במדינת פוזנה".[1] אבל גם הפעם נוכחתי לדעת, שהמחברים אספו הרבה, אבל קצרו בתאורם את הקהלה עד כדי כך, שהקורא אינו יכול לקבל תמונה שלמה ממצב הקהלה, מהכוח הרוחני בקהלה, מבית הספר, מהרבנים, המורים, אנשי השם ועוסקי צרכי צבור באמונה. ועוד יותר הזניחו את הידיעות על המשפחות בעיר, שישבו שם דור אחרי דור והמשיכו במסורת האבות.

יודע אני, שיכולתי להאריך, אם היו לפני המקורות הראשונים על חיי קהלת גניזן תחת שלטון הפרוסים. אבל לצערי אין כמעט חומר ארכיוני בארכיונים בארץ,[2] ומהשלטון החדש אין להשיג תשובות המשביעות את רצון השואל. בכל זאת תקותי, שעלה בידי למסור לדורות הבאים את קורות הקהלה ואת קורות יהודיה במשך זמן של יותר ממאה שנה. לא מעטתי את ערך כל ידיעה שמצאתי או קבלתי, היו לפני ממקים רבים, כתמורת האוריגינלים, יכולתי להשתמש בהערכות על רבנים רבים ובידיעות שנמסרו לי משרידי משפחות במספר רב. עקבתי מאד אחרי ההיסטוריה של החברות, כי הן הגורם החשוב ביותר בקהלה, והן שעולות על עצם הנהגת הצבור. השתדלתי למצוא חומר נאמן על בית הספר שבמקום שראשיתו שגא מאד, ואחריתו מצער.

קבלתי מכתבי עדות רבים, ואחדים נזכרים בפרקים הבאים. דר. כ. יעקובזון בפתח תקוה, בנו של הרב דר. משה יעקובזון, הביא לפני כמה נאומים, ביחוד הספרים, מאביו, וכמה פרולוגים ושירים שחבר כבוד אביו ז"ל למאורעות שונים בקהלה. לא קבלתי שום עזרה לא כספית ולא עניינית משום מוסד במדינת ישראל או חוצה לה מלבד הארכיונים בירושלים, גם לא מאלה, שמודיעים על עזרה לקדום הבחקר ההיסטורי על יהודי גרמניה. נדמה לי שרק זכיתי בזכות רצון יראיו יעשה, שהתגברתי על קשיים רבים ואוכל לברך על המוגמר.

תודתי וברכתי נתונה לכל אלה היחידים, שעזרו לי בדרכים שונות, ואזכיר רק את הגברת דר. פנינה סולקה — פיליפובסקי בירושלים.

קרובה ויקרה לי העיר הזאת, גניזן, בה כליתי שבע שנים של ימי נעורי. שם הנחתי את היסוד ללטודי בגימנסיה הקלסית, שם שמחתי להכנס להיכל ספרות יון וחכמת רומא, ושם גם הרחבתי את ידיעותי בספרות הקדושה העתיקה שלנו. וכאן

עלי להוסיף כמה שורות על העיר בכלל: גניזן היתה עיר פולנית מפורסמת, עד שנת 1300 אפילו הכתירו בה את המלכים הפולנים. הקתדרלה, הנקראת ה־דום", נבנתה במאה העשירית. מספר התושבים גדל מאד משנת 1793 והלאה, כשהעיר באה תחת השלטון הפרוסי. מלבד הגימנסיה הממשלתית, משנת 1863 קים בית הספר גבוה לבנות, סמינר לכוהרים קתוליקים, בתי חרושת רבים, רבים גם בידי יהודים, מקום לשני גדודים צבא קבע, רגלים ופרשים. ירידי המקום לסוסים היו ידועים בכל פ־וסיה, רחובות רבים ויפים היו לפאר העיר, גניזן היתה תחנת רכבת מרכזית לכמה קוים. האוכלוסיה היתה ברובה קתולית, הפקידים היו על פי רוב פרוטסטנטים, בית משפט מרכזי היה בעיר וכמו כן בית הדאר ראשי. הסביבה היתה יפה, מישור שלם, חגי הכנסיה הקתולית היו חגים בעיר, בתי הספר ובתי מסחר היו סגורים ביתים אלה. הארכיור ד"ר אד. ווארשאוער כתב ספר שלם על כל קורות העיר, הספר יצא בשנת 1918. המחבר קבל 1000 מארק כמתנה להדפסת הספר.

אחרי 1919 בזמן השלטון הפולני גדל מספר התושבים בעיר עוד, וכעת יושבים בה יותר מ 30.000 איש, אבל מהיהודים אין זכר.

לבסוף עלי להודות בלב שלם לרעיתי רחל שתחי' על התרגום האנגלי ולבני אברהם חיים על קריאת עלי ההגהה ועל הערות מספר.

ב"ה ירושלים א' סיון, תשי"ח.

המחבר.

פרק א.

מ ב ו א

גניזן, עיר עתיקה, שנוסדה על ידי הסלאווים, ידועה בקורות מלכות פולין, כי היא נחשבה כעיר הבירה לפולין בזמן העתיק. אדלברט הקדוש נקבר שם, ושם נבנתה במאה העשירית קתדרלה קתולית שנקראת בפי העם ה„דום". חשיבותה של העיר ירדה, כשבחרו בעיר קראקא כעיר הבירה.

כשבאדה העיר בשנת 1793 לפרוסיה, התחילה תקופת פריחה החדשה.

יהודים ישבו בעיר כנראה כבר במאה הי"ד. אבל פרטים עליהם לא נשארו לנו.

במאה הי"ז נזכרים כמה רבנים, כמו ר' יעקב בן נפתלי שהוציא בשנת תי"ב — 1652 את הספר נחלת יעקב 1, מוסר השכל ושירים סליחות וקינות על הרוגי ת"ח.

באותו הזמן כהן כרב שם ר' חנוך בן אברהם, שנקרא „ר"מ אב"ד בק"ק גניזן בארץ פולין". הוא חבר כמה ספרים למשל שו"ת חינוך בית יהודה, פרנקפורט דמיין וראשית בכורים, דרשות (שם) וס' ויכוח יוסף והשבטים דרוש מדרושים שחידש הדרשן הגדול 2. הכפר האחרון הזה נדפס מחדש בברטפלד בשנת תרס"ה. לרגל מלחמת השבדים והפולנים עזב רבי חנוך את העיר, ואין אנו שומעים שום דבר על רבנים חדשים.

רק במאה הי"ח ועוד במאה הי"ט גדל הישוב והסדורים הפנימיים הגיעו לרמה, המניחה את הדעת.

ורק במאה הי"ט יצרה לה הקהלה את כל מוסדותיה, קבלה מטעם הממשלה בית ספר יסודי, בנתה בית הכנסת מפואר, רכשה לה בית הקברות חדש, ארגנה את רוב החברות ומצאה את קשריה עם קהלות אחרות במדינה ועם כל הקהלות בפרוסיה ובגרמניה, וידעה גם להתקשר עם כל העולם היהודי, בכל מקום שישבו יהודים בתפוצות הגולה.

בה במדה שהעיר הוסיפה בתושביה גדל גם הישוב היהודי, פרנסי הקהלה, רבני הישוב, מורי בית הספר וילידי העיר הרבים, שהעבירו בכבוד את שם העיר ואת שמע הקהלה למרחקים, נתנו למקום את הפרסום הראוי לו וליהודים את המקום המגיע להם בין כל תפוצות ישראל.

פרק ב.

האוכלוסיה היהודית בגניזן

מספר היהודים, שישבו בכל תקופות העיר העתיקה הזאת שם, היה חמיד קטן. בשנת 1793 כשהפרוסים קבלו את העיר אחרי חלוקת פולין, מנתה האוכלוסיה היהודית פחות מ 700 נפש בין יותר משלושת אלפי תושבים.

מספרם גדל מאז תמיד, משנה לשנה, וגם מספר תושבי העיר. הסדורים הפנימיים והזכויות לא הגיעו גם אחרי שלושים שנה למצב רצוי ומוגן על ידי החוק. אבל הממשלה בעצמה היתה מעונינית בהסדר, שמניח את דעת כולם, ומכל שכן היהודים. בקשת היהודים במדינת פוזנה הובאה בשנת 1827 לפני ועד המחוז, והיהודים מסרו את מספר התושבים היהודים במקומות רבים במדינה, וככה גם על גניזן. בשנת 1825 מנו בגניזן 634 ראשי בתי אבות ולפני זה בשנת 1816 מנו קרוב ל 1700 יהודים. 1

בשנים 1840 מנו 1680 יהודים ובשנת 1849 אפילו 1783, זה היה המספר הגדול ביותר.

מספרם ירד אחרי כן מעשור לעשור עד סוף המאה הי״ט, אבל תמיד עלה עוד מספרם על אלף תושבים יהודים בין אוכלוסיה כללית, שמנתה יותר מעשרים אלף תושבים.

בערך משנת 1905 והלאה נתמעטו היהודים בעיר ובשנת 1913 ז. א. ערב מלחמת העולם הראשונה מנו בעיר פחות משמונה מאות נפש יהודים.

מהסקירה הקצרה הזאת. המבוססת ביחוד על שנתון חבר הקהלות בגרמניה שיצא משנת 1886 כמעט שנה שנה ועל מחקר דימוגרפי וסטטיסטי, פרי עיון בסטטיסטיקות כלליות, יוצא שגם הקהלה בגניזן סבלה מההגירה הרבה, בה בחרו היהודים מסוף המאה הי״ט ובאופן עוד יותר נכר במאה הכ׳ 2, 3.

סבות ההגירה הזאת נחקרו מצדדים רבים, כמובן מצד היהודים, שראו שהקהלות נתרוקנו מאנשיהן וקשה היה לקיים את כל המוסדות, ונוסף לזה, היהודים שעזבו, התרחקו מהמסורת בה חונכו והתרגלו, התבוללו או פנו פחות לעניניהם בערים הגדולות. וגם מצד הגויים, שאמנם הכירו והוקירו את פעולות היהודים לכלל העם שם, אבל ראו בהגירה הזאת חוסר אהבת המולדת וחוסר השתרשות במקום, שישבו אבותיהם וגודלו וחונכו הם ובניהם.

פעמים רבות הביעו האינם יהודים את דעתם זאת, למשל לפני בחירות כלליות או בהזדמנויות שונות. באופן החריף ביותר דבר על חוסר האהבה הזאת למולדת הפרופיסור זנדן, מנהל הגימנסיה בליסא היהודים וגם אחרים ענו לו. וכולם

הדגישו, שהמצב הקשה במחוז הזה, מצד אחד הפולנים, שרואים ביהודים אוהבי גרמניה ומפיצי הפטריוטיזם הגרמני, ומצד אחר, הגרמנים הטהורים, שרואים ביהודים רק יהודים עוינים להם, אינם מחלקים להם כבוד בחברה ואינם רוצים בהשפעתם בעיריה או במוסדות העיר. בין כן וכך אינם משיגים משרות גבוהות כמו בכל פרוסיה, והילדים אינם מאמינים בעתיד הגון במדינה הזאת.

שתי פעמים בעשור הראשון של המאה הכ' עמדה השאלה הזאת על הפרק באסיפות יהודיות חשובות, פעם באסיפת הארגון של יהודי גרמניה, שאחד את כל המפלגות וכל השקפות של יהודי המדינה, ופעם בועידה השנתית של ארגון שומרי שבת. שתי אסיפות הודיעו על דברים ידועים ושתיהן הביאו גם הצעות. מעטות היו התוצאות ובנוגע לגניזן בכלל לא. היהודים הגרו הלאה והלאה. וזה נתן את אותותיו בבית הספר היסודי ובהכנסות, תשלום המסים, לקהלה. 4

בשנה הראשונה תחת השלטון החדש של הפולנים אחרי מלחמת העולם הראשונה ישבו בכל זאת עוד כ 600 יהודים בעיר, אבל ארבעה שנים אחרי זה בשנת 1925 מנו רק כ 150 נפש, והמספר הזה נשאר עד 1933, כי באו יהודים מפולין ומרוסיה לשם.

בתחלת מלחמת העולם השניה התקיימה שם עוד קהלה קטנה, אבל כל היהודים הושמדו על ידי הכובש בשנות 1939 ו 1940.

גורל הקהלה הזאת לא היה שונה מגורל רוב הקהלות, עוד ביתר אכזריות וביתר תוקף החריב האויב את זכר היהודים במקום הזה.

אבל הרבה מהרוח שקבלו ונשמו היהודים שם, עבר למקומות החדשים, ומי שנשאר פה ושם בעולם הגדול, זוכר לא רק את ימי הנעורים, אלא גם את העיר, גם את החברה וגם את כל היופי היהודי, את חן העיר וחן הקהלה, שלא נשכח עד היום הזה.

פרק ג.

רבני הקהלה

מזמנים קדומים ידוע ביחוד הרב חנוך בן החסיד אברהם „ר״מ אב״ד בק״ק גניזן״.

מתחלת המאה הי״ט ישבו תמיד אנשי שם על כסא הרבנות בגניזן.

הראשון ר׳ יואל בן בינש היילברון[1], נולד בשנת 1750. היה דיין בפוזנן ובא בשנת 1802 כרב לגניזן, שם כהן כעשר שנים.

אחרי מותו הזמינה הקהלה את הרב משה וולדשטיין[2], שנולד בשנת 1792 והיה רב ברביטש. משם בא בשנת 1815 לגניזן. כנראה היה אחד הרבנים או חבר בבית הדין, כי בשנה 1834, כשיהודי המדינה השיגו את האזרחות בפרוסיה, מקבל הרב וולדשטיין את התואר כרב ממלא מקום. בזמנו נבנה בית הכנסת החדש, אבל הקהלה לא כבדה אותו בנאום חנוכת הבית[2a]. אלא הזמינה רב מחוץ לעיר, כך, שלפעמים מופיעה על יד שמו ההערה „רב לשעבר״, אבל בכל זאת כהן עוד הלאה ונשאר במשרתו. גם כשרב אחד היה הרב הרשמי בקהלה, רק בשנת 1864 מתפטר הרב וולדשטיין וחי עוד במקום בערך 10 שנים.

בשנת תרל״ד בחודש שבט — דצמבר 1873 נפטר הרב וולדשטיין בגניזן, ועשו לו כבוד גדול במותו. שני רבנים הספידוהו והרימו על נס את למדנותו ואת כושר מעשיו הרבים בזמן רבנותו, אלה היו הרב דר. פיילכנפלד מהעיר פוזנן והרב דר. כהן מאיונובורצלב. גם ביום הזכרון הראשון בשנת 1874 כבדו את זכרו, הרב המקומי של אז דבר לפני הקהל שנתאסף בבית הקברות והעלה את זכרונו ואת פעולותיו.[2b]

בזמנו של הרב וולדשטיין הי׳ה חבר בבית הדין רבי ישעיה פולברמכר[3], שהלך לעולמו בשנת 1874 בגניזן. הוא בא מפוזנן לגניזן בשנת 1825, וגם אותו הספיד הרב דר. פיילכנפלד בחודש אייר תרל״ד.

הרב הרשמי, שכהן כרב הקהלה והיה הראשון בעל תואר אקדמאי היה הרב דר. יוליוס גיבהרדט[4], יליד המדינה, שנטה ככר קצת אחרי רוח הזמן החדש ולא נתקבל ברצון מכל חלקי הקהלה. גיבהרדט נולד בטירשטיגל כבן מורה בשנת 1810 ולמד בראשונה למודי קודש בעיר מולדתו, כדי להשיג את תעודת הבגרות בקר את הגימנסיה יואכימסטל בברלין ובקר את האוניברסיטה בברלין ובלייפציג, שם בלייפציג השיג את התאר דר. לפילוסופיה על יסוד עבודה על הנביא הושע בשנת 1842. גיבהרדט המשיך להשתלם בלמודים יהודיים, עד שראה את עצמו ראוי להתקבל בתור רב. קהלתו הראשונה היתה קהלת וורשין

במדינת פוזנה, לשם נקרא כבר בשנת 1842. כוחו היה גדול בנאומיו ושמו יצא לתהלה כמטיף בחסד עליון. הוא הטיף בבית הכנסת בשפה הגרמנית הצחה והטהורה ומשך רבים לשמוע את דבריו, רבים. שרצו שינאמו בבית הכנסת בשפה המובנת לכולם. על הבמה ובכל ענין רשמי הופיע במדים ולא התנגד לשנויים בסדרי בית הכנסת, סדורים חדשים, שהגדילו את כבוד המקום ואת יופי התפלה, ומצא דוקא מצד זה מתנגדים רבים, שבעיניהם החדושים האלה נחשבו כריפורמה וכסטיה מהמסורת הקדושה.

דר. גיבהרדט הוזמן לגניזן בחורף 1846 מווריש, כדי שידבר בחנוכת בית הכנסת החדש, אבל פרנסי הקהלה כבר חשבו אז, לבחור בו בקרוב ולכבדו ברבנות שם. ומספרים שהראה בדרכיו סימנים רבים, שהיו לאות ולמופת בעיני הדור הישן, כדי להוכיח שהוא רחוק מחידושים שנקראים ריפורמה. למשל בקר יום יום במקוה.

הרושם של נאומו בחנוכת בית הכנסת היה כל כך חזק, שפרנסי הקהלה נצחו את כל מתנגדיו, ובשנת 1847 בא דר. גיבהרדט מווריש לגניזן. אבל כנראה התנהגותו לא מצאה חן בעיני אלה. שרצו להמשיך במנהגי הקהלה מאז ומקדם. ההתנגדות גדלה ורק כוח דבורו הרבה את ידידיו. במשך הזמן חדל המקום למצוא כל כך חן בעיניו, ואחרי חמש שנים עזב את הקהלה ועבר לברומברג מקום יותר גדול וקהלה יותר גדולה ויותר מתאימה לו. לפני החגים של תרי"ג בא לברומברג וכאן היה יכול לפעול הרבה יותר לפי רצונו ורוחו ולהנהיג מנהגים, שהיו אופיניים לרבנים נושאי הריפורמה בגרמניה, למשל חגיגות בנות מצוה בצותא בבית הכנסת בנאומים ובפאר גדול.

כשלושים שנה עבד דר. גיבהרדט כרב במלוא כוחותיו בברומברג. בשנת 1884 חנך את בית הכנסת החדש שם, אף על פי שהכניסו שם הרמוניום, אבל אחרי זה עזבו אותו כוחותיו וכבן שבעים וחמש נפטר בברומברג בשנת 1885. כבוד גדול עשו לו בבית הכנסת, אבל רק רבנים ליברלים הספידו אותו. 5

דר. גיבהרדט כתב כמה מאמרים, עבודתו על הנביא הושע לא נדפסה.

משנת 1852 עד שנת 1864 כהן בגניזן כרב יחיד הרב וולדשטיין. כשהתפטר חפשו רב חדש.

הקהלה בחרה ברב צעיר שרק עתה גמר את חוק למודיו בסמינר בברסלאו וחשבה למצוא בו את האיש המתאים. זה היה רבי משה שמואל צוקרמנדל 6, יליד אונגריש ברוד, תלמיד של רבי שלמה קוטש בלייפניק ותלמיד של רבי שמשון רפאל הירש בניקולסבורג. צוקרמנדל בקר — ותימודו כבר בידו — את הסמינר לרבנים בברסלאו שעמד תחת הנהלת רבי זכריה פרנקל, משנת 1856 עד שנת 1864 ולמד גם באוניברסיטה. כרב צעיר ובלי נסיונות בא לקהלה חדשה, גדולה, חסרת אחדות בעניינים דתיים ובהנהגת המוסדות, וגם אחרי שבנה ביתו שם עם העלמה אלזה רביץ מברסלאו, לא מצאה עבודתו את ההד הדרוש,

להיסך במשך השנים גדלו הסכסוכים בינו ובין פרנסי הקהלה ודר. צוקרמנדל שמח, לעזוב את המקום. הדברים האלה נשארו בגדר סוד. אמנם הרב כתב „זכרונות" על התקופה הזאת והתקיף בחריפות רבה את מנהיגי הקהלה. הרב מסר את כתב יד זה למוסד בו למד, לסמינר בברסלאו, וצוה, שיפרסמו את הדברים אחרי מותו. אבל כשמת בזמן מלחמת העולם הראשונה בתחלת שנת 1917 עכב מרדכי מרקוס בראן — תחת ידו היה בבית המדרש בברסלאו הכתב יד הזה — את פרסום הדברים, וכך לקח הרב צוקרמנדל אתו ויחידים מאנשי סודו את הדברים לעלמא דקשוט.

הרב דר. צוקרמנדל ישב עוד בכמה מקומות כרב גם בפלישין במדינת פוזנה — ובימיו האחרונים במוסד מורה לייפציגר בברסלאו ונפטר שם בינואר 1917. הוא ידוע בעולם כמוציא לאור התוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווינה. מלבד זה כתב ספרים ומאמרים רבים והיה חוקר בעל ערך רב. בגניזן שבחו מאד את עבודתו בבית הספר לדת ז, אשתו מתה עליו כבר בשנת 1910.

קהלת גניזן היתה זקוקה לרב ולמנהיג רוחני חדש.

בכל זאת נתיתם כסא הרבנות כחמש שנים. כי בינתים פרצה גם המלחמה של שנת 1870 והקהלה דחתה את בחירת הרב החדש.

הרב החדש היה גם כן צעיר לימים, אבל גניזן לא היתה קהלתו הראשונה. זה היה הרב דר. מרדכי מרקוס הורוביץ הלוי 8 שנולד בלדני בהונגריה בשנת 1844, למד בישיבתו של הרב דר. עזריאל הילדסהיימר באייזנשטט והיה תלמיד חביב ומובהק של רבו הגדול. את למודי הול למד בגימנסיה בפרסבורג, שם השיג את תעודת הבגרות. משם עבר לאוניברסיטאות שונות, בוינה בבודפעשט ובברלין. בשנת 1871 הוכתר בכתר תואר דר. לפילוסופיה בטיבינגן על יסוד עבודת מחקר על רבי יוחנן בן נפחא. באותה השנה נקרא להיות רב בקהלת לאונבורג בפומרן ומשם הוזמן אחרי שלוש שנים לגניזן.

גם דר. הורוביץ התמסר במדה רבה ללמוד הנוער בבית הספר לדת וגם בגימנסיה. המפקח העליון בקר פעם מטעם הממשלה את שעוריו שם והיה שבע רצון מאד.

שדה עבודתו כאן היתה גם מלבד זה רחבה מאד. דר. הורוביץ השתדל בכל אמצעים להרים את רמת הקהלה שהיתה נעזבת מאד, מאחר שלא ישב במקום רב כמה שנים. ואף על פי כן מצא עוד את שעתו פנויה למחקר תלמודי ופרסם מאמרים שונים על זה.

בצורה יפה מצא את הקשר לרבנים אחרים במדינה. בשנת 1876 התועדו רבנים רבים בגניזן. עבודה רבה של הכנה נעשתה על ידי הרב שישב במקום, וגם בישיבות השתתף מאד והתוכח בוכוחים הרבים, שדנו על ענינים נשגבים וגם על עמדת הרבנים בקהלות. דעתו — גם דעת אחרים היתה ככה, רק הוא כנראה היה ראש המדברים—היתה, שיש צורך דחוף מאד, להכין מורים וחזנים

לקהלות, שידריכו את סדרי בתי הכנסת ויתנו שעורים מופתיים בבתי הספר לדת, ז. א. הוא דרש סמינר למורים במדינה. ביתר התלהבות דבר דר. הורוביץ על התכנית הזאת באסיפה השניה של הרבנים באביב 1878, וזה על אף שידע, שיעזוב את קהלתו ואת עירו בקרוב. אבל גם המדינה וגם הקהלה היו חשובות בעיניו ואת טובתן דרש בכל לבו. בחדשים האלה האחרונים שלו בגניזן כתב גם מאמר חריף בעתון יומי כללי שם נגד רדיפות היהודים ברומניה והכין גם מצדו את הענינים שעמדו על הפרק בקונגרס בברלין של שנת 1878. עוד בתחלת סתו 1878 בא לועד המכין לבית המדרש למורים במדינת פוזנן, שה־אסף בברסלאו והביא לפני החברים הצעות ותוכניות.

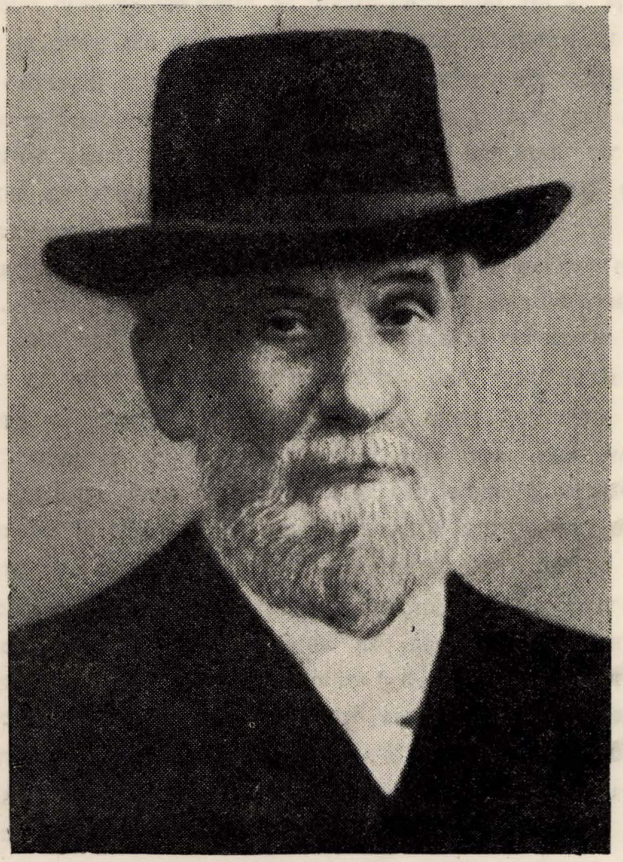
אבל באותה השנה עבר לקהלת הרשמית לפרנקפורט דמיין ועלה שם לגדולה, ביחוד על ידי כך, שנשאר נאמן לקהלה הרשמית ודאג בתוך הקהלה הזאת לכל דרישות ותביעות הדתיות, שנתמלאו שם בצורה מופתית. השפעתו על חוגים רבים וחשובים היתה גדולה מאד, יזמתו הרבה הרחיבה את רשת כל מוסדות הרוח והחנוך בקהלה וחוצה לה ורעיונו לאחדות הקהלה רכשה לו ידידים רבים בין כל חוגי העיר, ועוד יותר בכל גרמניה. גם ספריו הרבים, ספרי היסטוריה על רבני פרנקפורט, שו"ת מטה לוי, מאמרים וחוברות להגנת היהדות ועם ישראל הביאו כבוד לו לשמו ולקהלתו. כחתנו של הרב יעקב אטלינגר באלטונא היה קל לו לבוא בקשר עם הרבנים החרדים בגרמניה ולרכוש את ידידותם ואת אמונתם. הרב דר. מרדכי הורוביץ נפטר בפרנקפורט דמיין בסוף מרץ 1910. חלק ההספדים נדפס בספר מיוחד, חלק תשובותיו נדפס אחרי מותו על ידי בנו הרב יעקב הורוביץ כחלק שני של ספר מטה לוי. ובחלק הזה נמצאה גם שאלה שנשלחה אליו מגניזן לפרנקפורט על אודות המנהג, להכריז את זמן המולד בבית הכנסת בשבת מברכים. 9

אלמנת הרב, הרבנית אוגוסטה מבית אטלינר-אלטונא. נפטרה בו' מרחשון תר"פ בפרנקפורט.

מיד אחרי שעזב הרב הורוביץ את גניזן, הודיעה הקהלה שם, שברצונה לקבל רב חדש. וכך היתה הקהלה בלי רב רק כמה חדשים.

הרב החדש, שהיה בערך בגילו של הרב הורוביץ, בא בשנת 1879 לשם, הרב דר. נתן או נתנאל ארנפלד 10, נולד בקלוש בהונגריה בשנת 1843. את תורתו העקרית קבל בישיבות שבהונגריה. מלא תורה למד באוניברסיטה בוינה ואחרי כן השיג את התואר דר. לפילוסופיה באוניברסיטה שבקל בגרמניה הצפונית על יסוד עבודת מחקר על ר. יוסף אלבו ותורתו של עקרונות ודוק-טרינות. זה היה בשנת 1871. בשנת 1872 נקרא לכהן כרב בעיר ברנדנבורג ונשאר שם שלוש שנים. בשנת 1876 בא לפרנצלאו בסביבת ברלין ובשנת 1879 עלה על כס הרבנות בגניזן.

עליו היה כאן לשמור על כל קדשי ישראל כמו שקבל אותם מקודמו.

הרב דר. נ. ארנפלד

בזמן כהונתו בפרג.

ונוסף לזה באו לפניו שאלות של צדקה בעיר וחוצה לה ובקשות של החברות הגדולות, בעקר חברת כי"ח שעבורה פעל הרבה. מקבלים את הרושם, שחשקו היה לעלות עוד לגדולות מזה. כי כמה שנים אחרי כן רק כבר השמיע את דרשתו לנסיון בבית הכנסת בהנובר.

בזמנו קרה בסביבת גניזן ענין, שהרעיש במקצת את העולם והביא את הרב בפי קהל יהודי גרמניה. בצרניבו — הפרוסים קראו אחרי כן למקום הזה בשם שורצנו — פרצה בזמן קריאת התורה קטטה בבית הכנסת, את המפריעים הביאו לפני בית המשפט הכללי בגניזן והאשימו אותם על הפרת סדר וגימוס בבית הכנסת ובזמן התפלה. בית המשפט הכללי פנה אל הרב דר. נ. ארנפלד בשאלה לחוות דעתו על ההפרעה הזאת. דר. ארנפלד הוכיח, שקריאת התורה אינו חלק אינטגרלי של התפלה והסעיף הזה במשפט הגרמני, שעל יסודו היה אפשר להעניש את המפריעים, אינו חל על מקרה זה, אין כאן הפרעת והפרת סדר בזמן התפלה. דר. ארנפלד שלח את חות דעתו גם לרבו הרב דר. עזריאל הילדסהיימר, מנהל וראש בית המדרש בברלין, והשיג את הסכמתו. המאמר זה הופיע גם בדפוס בשם: „האם אפשר לכנות את קריאת התורה כפולחן התפלה בהתאם לסעיף 167 של המשפט הגרמני ?" 11.

לא כולם הסכימו לדעה הזאת, ההתקפה החריפה ביותר נדפסה בשבועון ישורון של יצחק הירש בהנובר. המחבר ששמו אינו נזכר, אולי זה העורך, רואה בפסק דין סכנה להגנת התפלה היהודית בבית הכנסת. הכותב פונה לדר. ארנפלד. שיודה בפומבי שטעה ומתרחק מדעתו הקודמת. את זה לא עשה דר. ארנפלד. דעתו נתקבלה גם בבית המשפט הכללי. מענין ביותר הוא, שאותו העתון מודיע בשנת 1888, שביוקא בסביבת פרסבורג קרה דבר דומה והרב בפרסבורג דן כמו הרב ארנפלד ובית המשפט בפרסבורג הסכים לדעה הזאת. גם במקרה זה מתנגד העתון להשקפה הזאת.

בין כך וכך דר. ארנפלד רוצה לשנות את מקומו ואת מזלו, חפצו הוא לעבוד במקום יותר גדול ובקהלה יותר עשירה בעברה, במספר חבריה ובמוסדותיה השונים.

בשנת 1886 הרצה דר. ארנפלד בפרג על רבי יהודה הנשיא ומאז בא בקשרים עם הקהלה העתיקה הזאת. בשנת 1889 בחרה הקהלה הזאת את דר. ארנפלד כרבה הראשי ובאותה השנה עבר דר. ארנפלד לשם.

בקהלת פרג זכה דר. ארנפלד לשם גדול, מלבד דרשתו, שנדפסה בזמן שהיה בפרנצלאו, נדפסו ממנו עוד כמה חוברות, בעקר דרשות והספדים למשל לחנוך בית הקברות חדש בפרג ועוד חוברות אחדות, דר. ארנפלד נפטר בפרג ב 17.2.1912 ונקבר בכבוד גדול. הרב מגניזן השתתף בהלויתו מטעם הקהלה[11a], אלמנת הרב אידה ארנפלד מבית פוזן מפרנקפורט נפטרה בהמבורג בט"ז אלול תרפ"ו 26.8.1926 ונקברה בפרג ע"י קבר הרב[11b].

לשבח מנהיגי קהלת גניזן יש להגיד גם הפעם, שהכירו בערכו הרב של רב בקהלה ותיכף השתדלו לתת את ההנהגה הרוחנית של הקהלה לידי רב חדש.

באוקטובר 1889 שמעו את הרב דר. משה יעקובזון 12. משרים ובחרו בו כרב הקהלה. אמנם הדבר לא יצא מיד לפועל. שנה וחצי עברו, עד שהתחיל לכהן שם. הקהלה קבלה את פניו בכבוד ובחגיגיות בבית הכנסת.

משה יעקובזון נולד בהמבורג בשמחת תורה תרי"ד — 1853 —, גמר את הגימנסיה הכללית בעיר מולדתו, בקר את האוניברסיטה בווירצבורג בברלין וגם את בית המדרש לרבנים שם ולמד גם שנה שלמה בישיבה בפרסבורג, כדי להקדיש את כל זמנו ללמוד התלמוד וללמוד הפוסקים. כדי להשלים את לימודין באוניברסיטה בא להלה והשיג שם את התואר דר. לפילוסופיה על יסוד עבודתו „מסה על הפסיכולוגיה בתלמוד", שהופיעה בשלמותה בהמבורג בשנת 1878. משנת 1883 ישב כרב בקהלת שרים במדינת פוזנה, במקום שהיו מקודם סכסוכים רבים. לשביעת רצון כולם ובמרץ של רב צעיר פעל ועבד דר. יעקובזון שם בכל השטחים, בבית הכנסת, בבית הספר, בחברות ובעניני צדקה. בזמן הזה כתב גם כמה מאמרים בעתונים יהודיים והרצה פה ושם. הקהלה היתה באופן יחסי קטנה. אשתו היתה רגינה הירש, בתו של הרב מרדכי עמרם הירש, פרג — המבורג, וכמה ילדים נולדו לו כבר שם.

מצד זה יש להבין, שקריאת קהלת גניזן, קהלה יותר גדולה ועיר יותר מפורסמת במדינה, השביעה את רצונו. כך שקבל את ההזמנה והתחיל לשבת על כס הרבנות מחודש פברואר שנת 1891 וישב שם עד שפני העיר ופני הקהלה הרחיקו אותו משם בזמן שלטון הפולנים.

נתמזגו ברב זה ידיעות רבות, עמוקות, כתלמידו של הרב מווירצבורג — בזמן שלמד באוניברסיטה שם שפות שמיות ופילוסופיה, כתלמיד הרב הילדסהיימר בברלין, שפעולותיו הרבות בקהלת עדת ישראל בברלין וכמנהל בית המדרש לרבנים ראה במו עיניו, — כתלמיד הגאון רבי דוד צבי הופמן בברלין, שהצטיין בלמוד ובחקר, ובאהבה למסורת ובכוח להגן על המסורת, קבל את היסודות להורות וללמד גדול וקטן ולהפיץ תורה ברבים ולעשות נפשות ליהדות הנאמנת והנצחית.

טרם מלאו לו ארבעים שנה כשבא לגניזן ולפניו עבודה בחלקה חדשה ורבה. בו בזמן שבא לגניזן ירדה כבר במקצת שמירת המצוות בקהלה, ועליו היה להשפיע לטובה ולשמור על הנאמנים, שנשארו.

האפשרויות לפעול היו רבות. נעבור עליהן בקצור: 1. בית הכנסת: הרב החדש לא נתן מקום לשום שנוי בבית הכנסת, לא בנוגע לתפלות ולא בנוגע לשום מנהג אחר. דלתות בית הכנסת נפתחו יום יום בבוקר השכם ולפנות ערב וכולם יכלו להתפלל בצבור לפני שהתחילו בעבודתם היום יומית, ורב הקהלה היה בין הראשונים שהופיעו שם. וכך לכל התפלות בימי חול בשבתות ומועדים. כאן היתה

הרב דר. מ. יעקובזון

בזמן כהונתו בגניזן.

לרב הבמה כדי לפנות לקהלתו בדברי הסבר על השקפות היהדות וגם בדברי מוסר ובתוכחה לרבים. דרשותיו היו תמיד מלאות תוכן, והקהל הרב שבא לימים הנוראים נהנה מסגנון ההטפה, מתוכנה, גם אם היו עקיצות פה ושם. יוצאת מהכלל היתה דרשתו על פרשת בלק על „הבית בישראל", זאת היתה דרשה בחרוזים גרמניים על הרעיון העקרי בדברי בלק „מה טבו אהליך יעקב". הדרשה הזאת נדפסה שם בשנת 1896. בכל שבת מברכים דרש הרב בבית הכנסת וזכה לשומעות רבות, כי דוקא הנשים אהבו לבוא ביום הזה לבית הכנסת. ועוד דבר יוצא מן הכלל עשה הרב הזה. לפני הבחירות לעיריה או לרשות ממשלתית דרש הרב בבית הכנסת וידע — לפעמים בחכמה שאינה מובנת מאליה־למצוא קשר בין דברי התורה שנקראו אז ובין הענינים החילוניים העירוניים האלה. גם הדרשות האלה, שבהן בלט הרעיון של פטריוטיזם גרמני במלוא מובן המלה או יותר, נדפסו כספר מיוחד שיצא בברסלאו.[13]

גם למוד לא היה חסר, ביחוד בימי הספירה באר הרב פרקים שונים בין מנחה ומעריב, כי בדרך כלל התפללו מנחה ומעריב ביחד.

ודבר שלישי רשמי הוטל עליו: להכין את החיילים, לשבועת אמונים כי גניזן היתה עיר של גרניזון גדוד רגלים ופרשים. וגם כאן היה מקום להראות את אהבתו הרבה לארץ שנולד בה. ובכל זאת הדתיות ודרישות התורה עלו על הכל בכל נאומיו בבית הכנסת. 2. בית הספר: תמיד היה עליו לדאג בבית הספר לדת ולהיות מנהל של המוסד הזה. אבל במשך הזמן גדל מספר השעורים שהיה צריך לתת שם, כי המורים, שהיו מורי בית הספר הכללי, עזבו את העולם, מספר התלמידים שם נתמעט. אבל מערכת השעורים בבית הספר לדת נשארה, ועליו, על הרב, היה להשלים את החסר, כך שהיה עסוק בכל יום אחרי הצהרים כמה שעות שם. גם התקימה תפלה מיוחדת לנוער בשבת אחרי הצהרים, אז דרש הרב מעין השבוע או נתן לתלמידים נבחרים וגדולים לדבר על ענין אחד מסוים. 3. בעניני הדת: שאלות של כשר או טריפה הובאו לפניו על ידי השוחטים או על ידי הקהל. עליו היה לדון על מותר או אסור, עליו היה לבדוק את השחיטה ואת העוסקים בה. גם הענין של כתיבה בבית הספר הכללי בשבת או ההיתר בכלל לא לבקר בבית הספר בשבת העסיק את הרב. שאלה דתית מיוחדת וקשה הביא לפני הרב מ. א. הירש בהמבורג ולפני הרב ר. ד. צ. הופמן בברלין. זה היה המות הטרגי של מר קרפלבסקי שנמצא מת תחת מסילות הברזל ועד כמה שאפשר קבעו כל אלה שראו אותו והתעסקו בו אחרי האסון שהוא הוא, אבל כדי להתיר לאשתו, להנשא שוב, היה צורך לדון על השאלה העקרונית הזאת בכל חומר הדין, וזה לא רצה הרב לעשות לבדו בלי התיעצות עם גדולי הדור בארצו. ועם הרב הירש רבינוביץ בקובנה. דבר ידוע ואהוב היה נהוג גם בגניזן, שהרב יביא לפני קהלתו בשבת הגדול את דיני פסח, כדי למנוע מכשולים קשים. 4. בבית הקברות: מצוה קדושה

ומנהג קדום הוא בישראל לקיים את מצות הלוית המת, וגם להספידו כדי לכבדו כראוי. גם כדי לנחם בדרך הזאת את האבלים. דר. יעקובזון מצא תמיד את המלים הנכונות לכבד את זכר הנפטר ולעודד את אלה שהתאבלו. ואולי טוב ונכון להזכיר, שהאינם יהודים, שבאו בזמנים טובים. ז. א. בתקופה שהאנטשימיות לא גברה ולא שלטה. לבית הקברות, התלהבו תמיד מדברי הרב ומכח הטכס בהלוית יהודי. 14 5. בחברות, החברות שקיומן חשוב מאד בכל קהלות, גם כן קבלו יזמה וחיים על ידי הרב המקומי. מאחר שנדבר בפרוטרוט על החברות בפרק מיוחד, עלינו לקצר במקום הזה ורק לקבוע, שהרב עשה את שלו. כדי להמשיך ולהפעיל את כל החברות וחי בקשר חזק עם כל החברות עם כל יושבי ראש שבהן. ובאופן מיוחד היתה החברה תלמוד תורה קרובה ללבו, ולה הקדיש זמן רב ועבודה רבה. וגם עזר לחברות גדולות שביהדות גרמניה, שמנו גם בין יהודי גניזן חברים, בלי שהסניף בעצמו פעל שם. 6. בבית חולי רוח בדציקנקה על יד גניזן: תמיד היו בבית הזה גם יהודים ועל פי רב במספר די גדול. על כן התקימה שם לעתים קרובות תפלה בצבור, הרב נסע לשם בלווי אחד החזנים, התפלל עם החולים ונאם לפניהם. לשם זה אהב לבחור על פי רוב תמיד אחד מימי התשובה. פעם קבל דר. יעקובזון כמתנה מאחד החולים את חבנית בית הכנסת שבגניזן, עבודת חרט, עבודה יפה ועדינה שעמדה באחד החדרים היפים בדירת הרב. 7. בקהלות אחרות: מסבות שונות הוזמן הרב דר. יעקובזון לקהלות אחרות בסביבה, לשמחה ולאבל. קהלה אחת בסביבה הצטרפה לגמרי לרבנותו. זאת היתה הקהלה בינוביץ. שם לא ישב רב משנת 1871. בשנת 1894 חנך דר. יעקובזון את בית הכנסת החדש במקום. ובשנת 1919 נאם את נאום החגיגה לקיום חצי היובל של בית הכנסת זה והזכיר בנאומו את כל פרנסי הקהלה בתקופה רבת השנים. 8. הקשרים עם רבנים אחרים: קשר חזק והדוק קיים זה כל השנים בין הרב בגניזן ובין הרב דר. פיילכנפלד בפוזנן העיר. כמו כן — כך מספרת המשפחה — נפגשו הרב דר. יעקובזון מגניזן והרב דר. משה לוין מוורשן שבוע שבוע לשעור קבוע בתלמוד. פעמים רבות הוזמן דר. יעקובזון להספיד את חבריו בסביבה כגון את הרב שטרן בשטרלנו בשנת 1895 ואת הרב יעקב אליהו חיים בצנין בשנת 1900, לפעמים נשלח מקהלתו כדי להיות נציג של הקהלה ולדבר בשמה בהלויות, למשל לכבוד הרב דר. הרמן טיטץ באינוברצלב ולכבוד הרב דר. נ. ארנפלד בפרג. עמדתו הדתית, שאפשר לכנות כקיצונית, הרחיקה אותו מכל הרבנים הפחות דתיים במדינה. וזאת כנראה הסיבה העקרית, שלא היה חבר בארגון הרבנים של מדינת פוזנה, שהיה קים שנים רבות תחת הנהלת הרב דר. וורשנר מזמטר ופעל טיבות לרבנים בעצמם ולקהלות.

גם בעניני חסד וצדקה התקשר עם חבריו, כרוזים ובקשות חתם בחפץ לב יחד עם רבנים אחרים, שהיו לו חברים לדעה. 9. היחסים לארגונים מדיניים

ולא מדיניים מחוץ לקהלת גניזן: הרב דר. יעקובזון נתן ידו לחברות גדולות בגרמניה, למשל ל"עזרה", לשומרי שבת ובאופן נכר לאגודת ישראל, והיה נוכח בשנת 1912 ביסוד אגודת ישראל. הוא היה חבר בשני ארגוני הרבנים. בארגון הכללי של רבני גרמניה — אמנם אחרי זמן מה ראה בזה טרות. לעבוד יחד עם רבנים ליברלים — ובארגון הרבנים החרדים יוצאי בית המדרש לרבנים בברלין. הוא חתם יחד עם כל הרבנים הדתיים את המחאה נגד כללי היהדות הליברלית, שפורסמו בשנת 1911 ופרצו פרצה במסורת ישראל הקדושה. והצטרף אחרי כן לארגון הרבנים האורתדוכסים בגרמניה. ומסבה זאת אינם מוצאים את שמו בין חברות המדע היהודי בגרמניה. כי שם נפגשו שוב אלה ואלה. 10. היחס לאינם יהודים במקום: מתוך אהבת המולדת, ז. א. הארץ. בה נולד. התקרב דר. יעקובזון במדה רבה לאינם יהודים במקום. את משרתו כמורה לדת בגימנסיה החשיב כזכות מלאה ושלמה ולא שונה מכל מורה בבית הספר הזה. בחברה להפצת תרבות והשכלה בעיר הרצה על התלמוד ורצה להשפיע על מהלך ענינים מדיניים ופוליטים בעיר בכל אמצעים שעמדו לרשותו. אופייניים הם דבריו, שבהם ברך את הכומר הקתולי העליון את ארכיבישוף פון סטבלסקי. הוא הדגיש בדבריו את הקוים המשותפים והשוים של כל הדעות ושתי הדתות והביע את תקותו. שיהיו חברים טובים לשלום ולשלוה גם יחד. ליובל של קיום הגימנסיה הקלסית בעיר הזמין את קהלתו לבית הכנסת כי החג הזה דרש ציון חגיגי לאומי ועליו היה לברך את המוסד הזה ממקום קדוש לעתיד טוב ולאריכת ימים. בגאוה הופיע ועמד בין כל כהני הדתות בעיר כשהקיסר ווילהלם השני בקר בגניזן וקבל ברחבה שבעיר וברחובות הגדולים את פני תושבי העיר. וסו"ס קבל את פרסו לאהבה הזאת, כשהוכתר באות כבוד מטעם הקיסר.

דר. יעקובזון היה גם מוהל אהוב בעיר ובסביבה, וגם בעל תוקע מוכשר, בשעת הצורך.

כל הפעולות האלה הדקו את הקשר בין הרב וקהלתו. והקהלה אהבה להראות לו סימני הוקרה ואהבה. ליום הולדת ועוד יותר ליום, שמלאו עשרים וחמש שנה של כהונתו הראו כל החוגים בקהלה, כל החברות, ידידים ותלמידים בעיר וחוצה לה, חלמידים לשעבר, שברצונם לכבדו ולעשות לו נחת רוח. והחגיגה השניה הזאת חלה דוקא בימים קשים, בזמן מלחמת העולם הראשונה, רק שתי שנים אחרי שנפל חלל בנו שלמה יעקובזון, על שדה הקרב.

ועוד יותר עשתה הקהלה: היא חתמה עם רבה הנכבד חוזה לכל ימי חייו והבטיחה גם לדאוג לרבנית אחרי אריכות ימים ושנים שלו.

אבל דר. יעקובזון לא היה יכול ליהנות מזה. בחוזה השלום משנת 1919 אחרי תום מלחמת העולם הראשונה נקבע, שהעיר תעבור לממשלת פולין. במדינה החדשה הזאת, פולין הריפובליקה, לא היה מקום לרב, שאהב

בכל לבו את גרמניה ואת תרבותה וחשב ושר וכתב בשפה הזאת ובהשקפות הארץ הזאת. ולא רק זה, גם רוב בני הקהלה החליטו לעזוב את העיר, ואם אמנם זה לא נעשה במהירות רבה, מר היה גורלו לראות את ידידיו ואת תלמידיו לצאת והוא עוד בין השרידים.

בינואר 1922 עזב עם משפחתו את העיר ופנה לעיר מולדתו להמבורג בתקוה, ששם ימצא מקלט ומקור לפרנסה גם לעת זקנותו. התקוה הזאת גם נתמלאה. בדירת מכירים מצא מקום לגור עם רעיתו הרבנית, כי היה חוסר דירות בהמבורג. אבל התעסקות ופרנסה באו לו מקרוב ולרגל זה גם כבוד והכרה.

ראשית בחרה ה„ישיבה" שרק נוסדה בקיץ הקודם בהמבורג, בו כמורה, דוצנט, קורטוריום הישיבה ויושב ראש שלה הכניסו אותו בחגיגה צנועה למשרה זו בבית יושב ראש הישיבה הדר. ציור הקשר. תפקידו היה לתת שעור בתלמוד כמה פעמים בשבוע לפני הצהרים וללמד נ"ך עם פירוש הרד"ק אחרי הצהרים. עד שנת תר"ץ 1930 נשאר דר. יעקובזון במשרה הזאת.

שנית בחרה בו החברה „כלילת יופי" כמטיף בבית הכנסת שלה בהוהלופטשוסטה. 15 שוב היה יכול לעלות על הבמה ולדבר ולהטיף ולדרוש ברבים ובקהל שומרי שבת ומצוות ויותר קרוב לכל דברי תורה מרוב הקהל בגניזן.

לפעמים דרש הרב דר. יעקובזון גם בבית הכנסת אחר ותמיד משך את הקהל אליו. שלישית נתמנה „למגיד" בחברה קדישא בהמבורג ועליו היה ללמוד בזמן הטהרה ובימי האבל.

גם חברות אחרות במקום, שמטרתן היתה יותר למודית, בקשו לשמוע את תורתו, כמו החברה מקור חיים. לכבוד ולמצוה גדולה נחשב לו לקבל הזמנות לברית מילה — כי היה מוהל מוכר — וגם להיות חבר בהנהגת החברה לעדוד בתי מלון ובתי אוכל כשרים בגרמניה, שמרכזה היה בהמבורג.

קרה לא פעם אלא פעמים רבות שהזמינו בני קהלתו לשעבר אותו כנואם לשמחה ולאבל למקומות בהם התישבו ופעם יצא אפילו למדינת פוזנה, למקום שלא עבר לפולין, לשינלנקה, כדי להספיד את הרב דמתא דר. מ. ל. במברגר. שנפטר בשנת 1924 פתאום בפרנקפורט דמיין ונקבר בשינלנקה.

העבודה הרבה והמגוונת הזאת חידשה את כוחות הרב והחזיקה אותו ברעננות מלאה. אבל לאט לאט נראו סימני חולשה וזקנה שהפריעו. באופן רציני חלה בבית הכנסת ביום הכפורים שנת תרצ"א — 1930 — ואחרי כחודש ימים נפטר במרחשון תרצ"א בהמבורג ונקבר בכבוד גדול. הספידו אותו בראשונה בבית הכנסת בו דרש תמיד, ואחרי כן גם בבית הקברות באוהלס-דורף, מקום מנוחתו.

רעיתו הרבנית עברה לברלין וגרה שם יחד עם אחת הבנות. שם נפטרה בשנת 1937 ונקברה בהמבורג על יד בעלה, הרב.

הקהלה בגניזן לא רצתה להיות בלי רב, גם אחרי שנתרוקן בית הכנסת. היא בחרה בשנת 1923 בהרב דר. ש. קראוס. שבא משילדברג במדינת פוזנה, לגניזן.[16]

דר. ש. קראוס[17] נולד במישקולץ בהונגריה בשנת 1856, היה מורה לדת במקומות שונים ונבחר לרב בשילדברג בשנת 1902. הוא היה פעיל מאד בארגון רבני המדינה וכתב גם מאמרים אחדים בירחון „תורה מציון" שיצא בירושלים. דר. קראוס מלא את כל תפקידיו במיטב יכולתו ושמר על כל מה שנמסר לו מקודמיו. בשנת 1930 דבר בבית הכנסת בגניזן באזכרה, שהתקימה שם מטעם הקהלה להרב דר. משה יעקובזון ע"ה. מסבות רבות כאלה נסע הרב הזה לכמה מקומות, כדי להספיד את אלה הזקנים שנשארו בעירם גם תחת השלטון החדש.

בשנת 1934 מתה עליו רעיתו הרבנית סופיה קראוס, בתו של הרב ליפמן ולדלר, שכהן שנים רבות בשינלנקה.

על גורלו של הרב אין לנו ידיעות ברורות. אולי מצא את מותו ככל שארית הקהלה היהודית, כשהגרמנים כבשו את העיר בתחלת מלחמת העולם השניה, בספטמבר 1939.

אלה היו רבני הקהלה בגניזן. כולם חרדים לדבר השם, כולם מסורים לעבודתם הקדושה, כולם מורים מופתיים ואנשים בעלי שם, שהשרישו לכל חבר בקהלה את האהבה לתורה ולמסורה, את האהבה לעם ישראל ולכל העולם כולו. הם היו לתפארת הקהלה היהודית, והם היו עם זה הנכבדים בעיר.

פרק ד.

חברות הקהלה

בקהלות אין מספר יש לזקוף את כל החיים החברתיים, הרוחניים ואפילו הדתיים במדה רבה מאד על החברות שבקהלה. הן לא אחדו את כל חברי הקהלה, כמו שעשתה הקהלה, אבל הן יצרו קשרים חזקים בין חברים לדעה, בין עוסקים בצרכי צבור ובין הנהנים ממעשה היוזמים, והן הן שמלאו את בקשת רבים בצורה מופתית.

גם בקהלת גניזן לא היה המצב אחר. את כל החיים המלאים עם כל התוצאות החיוביות לא יכלה הקהלה לתת לאנשיה. אבל החברה הצליחה באמצעים קטנים לעשות גדולות.

נעבור בסקירה קצרה על כל החברות בקהלה, כדי להוכיח את אמתת הדברים. 1. החברה העתיקה ביותר היתה חברת אחים. 1, שלא נשאה את השם הזה תמיד. כשנוסדה החברה הזאת, היו חבריה בעלי אומנות, ז. א. חייטים. החייטים היהודים שבקושי או בכלל לא נתקבלו בחברות הכלליות שבעיר, יצרו לעצמם ארגון מקצועי, לא רק כדי להגן על זכיונותיהם, אלא גם כדי לחיות חיים יהודיים ביחד. מלבד העבודה המקצועית, שפרנסה את בעליה, בלי התחרות עם הזולת ובלי לקפח את פרנסת השני רצו להיות מאוחדים בתפלה בלמוד ובמעשים טובים. י. י. זרכין הראה בספרו על כמה קהלות במחוז פוזנה, את רוחב החברות האלה. 2

בזמן הפולנים בשנת תקנ"ג — 1793 נוסדה חברת החייטים בגניזן, בכוונה להתפלל ביחד וללמוד ביחד וגם להשלים בקטטות בין החברים בשעת הצורך. בזה, שהתפלה תפשה מקום ראשון בתקנות ובמטרות החברה, הלכה החברה בדרך אבותיהם הראשונים, שגם לפי דברי התלמוד ישבו לכל הפחות בעלי אומניות ביחד בבית הכנסת הגדול שבאלכסנדריה. 3, ככה התקימה החברה בלי שנוי במגמותיה, בערך שמונים שנה. החייט האחרון שנתקבל עבור מקצועו היה החייט הירש ברומברגר, שנעשה חבר בשנת תרל"ג. החברה כתבה את דיני וחשבונות שלה בגרמנית אבל באותיות עבריות, כמו כן כל קבלות וכל דבר שבכתב.

בשנת תרל"ט — 1879 — בקשה החברה על ידי יושבי ראש שלה, האדונים דשאלינר, פיק ומ. בט ואחרים, ליסד על בסיס החברה הישנה את החברה חברת אחים. העיריה ואחרי כן הממשלה אשרה את התקנות החדשות, שלפיהן סוחרים ובעלי עסק היו בעקר רוב החברים וכמטרת החברה החדשה

נקבעו הכללים האלה: עזרה לעניים ולחולים, דאגה לקבורת העניים וכל מה שקשור לזה, לרבות את התפלה בבית האבל בימי השבעה, ולהפיץ אהבה ואחוה בין אחים ורעים. את כל תוכן התקנות האלה הסביר מר וולנברג לאבות העיר, כך שהעיריה יכלה להיות בטוחה, שרק תצא ברכה מהחברה החדשה הזאת. ולטובת רבים הצליחה החברה להוציא לפועל את מטרותיה הנעלות.

מ. בט היה שנים רבות יושב ראש החברה, אחריו בא מ. דייטשמן, הנפש החיה בה. בידיו היה עוד חומר רב על קורות החברה הזאת. בתחלת המאה הזאת מסר דייטשמן את החומר ההיסטורי הזה להרב דר. יעקובזון, שהוציא את תמצית הדברים ומסרם שוב ליושב ראש דייטשמן. והודות למחקר הזה היה יכול דייטשמן, — שמו מופיע מלפני המאה הזאת ברשימות הקהלה — לספר את ההיסטוריה הזאת ביובל של קיום 125 שנה של החברה, שחגגו ברוב פאר בשנת תרס"ז — 1907. בחגיגה הזאת דבר הרב על פעולות המבורכות של החברה, בשטח של בקור חולים, הלוית המת ואהבת שלום בין אדם לחברו. הרב ברך את החברה באריכות ימים. ובמקצת נתקיימה הברכה הזאת, כי עוד בשנת תרפ"ד — 1924 שוב בשלטון הפולנים פעלה החברה הזאת, ויושב ראש שלה היה נחמשטיין, שנשאר בעיר ובקהלה ובחברה.

את הגורל האחרון של החברה אין אנו מכירים.

2. החברה קדישא 4. אין בידינו שום ידיעות על יסוד החברה וגם לא על פעולותיה המיוחדות. אבל יש להניח, שהיא התקיימה בקהלה ככר מאז ומעולם. אלה בין החברים שקימו את מצות גמילות חסד של אמת באופן פרטי, שהיו נוכחים בעת הפטירה ובעת הטהרה, נקראו בתואר בעלי מתעסקים וכגמול לעבודתם הרצינית נתנו או חגגו ביחד יום אחד בשנה בסעודה ובשמחה, זה היה ז' לאדר יום פטירת משה רבנו. בו ביום צמו, התפללו ביחד זכרו את חבריהם הנפטרים ושמעו נאום מאת הרב. ובערב נהנו מסעודה שמנה וחגיגה יפה. בתחלת המאה דבר דר. יעקובזון על עניני הטהרה והקבורה ודבר בשבח המצוה ושכרה. לפי ידיעותינו היה כאן יושב ראש זמן כזה גם מוריץ בט, אחריו שנים רבות גלינר, אחריו ליסר קרושקה, יהודי דתי ומסור לתפקידו מאד, שהגיע בשנת 1916 ליובל של שבעים. כשנתרוקנה הקהלה הטילו את תפקידי החברה הקדישא על החברות האחרות, כי היא אינה מופיעה ברשימות של שנת 1924.

3. חברת חסדים 5. כאן ידוע לנו שנת היסוד. החברה נוסדה רק בשנת תרכ"ד — 1864 והתקימה לכל הפחות עד שנת תרפ"ד 1924. גם הם דאגו לעזרת אחים ואחדה חברים רבים וביניהם רבים שומרי תורה ומצות. ב. כהן, שהיה גם זמן רב יושב ראש של הקהלה, עמד בראש החברה, לכל הפחות בשנים תר"מ עד תרמ"ו 1880 — 1886. אחריו בא מ. נייפלד, סוחר מכשירי כתיבה וכדומה, ממשפחה חרדית מאד ושומר שבת כהלכתו. בשנת

1924 היה יושב ראש החברה ה. הרי. פעם נזכר באופן מיוחד, שאחת ממטרות החברה היא: לתת לחברים הלואות בלי רבית.

ביום ט"ו לחודש מרץ 1914 חגגה החברה הזאת את שנת קיומה החמישים בשמחה רבה. אחרי התפלה ואזכרה לחברים בבית הכנסת, ובו נאם הרב דר. יעקובזון, התאספו לסעודת חברים חגיגית, ובערב התקיים באולם של גביל נשף רב התוכן, את דברי הפרולוג השמיעה העלמה אלה ליבנטל. גם בערב דבר הרב ושעות רבות היו החברים עם בני ביתם ביחד בשמחה ובתקוה, שיכולים לפעול עוד שנים רבות מאד בכוון החברה, וזה היה חדשים מעטים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. מהתוכנית הנדפסת נזכיר את ההצגה „מודעת נישואים של אבא" שהצחיקה את הקהל מאד מאד. אחרי הרקודים שנמשכו עד אחרי חצות, נסתיימה החגיגה בשתית כוס קפה. מי יודע, אם עוד פעם ראתה החברה הזאת או שום חברה אחרת קהל רב כזה בגניזן?

4. חברת נשים ישראליות. 6 בודאות רבה יש להגיד, שמטרות החברה הזאת מצאו הוצאתן לפועל גם מקודם בצורות שונות. אבל ארגון בשם זה עם תקנות מאושרות במטרות ברורות. נוסד רק בשנת תרכ"ז — 1867. מטרות החברה היו אך ורק סוציאליות, לתמוך בעניים, לחלק לחגים או בהזדמנויות אחרות בגדים לנצרכים, ביחוד לילדים, ולעזור בכל צרה שלא תבוא. החברות שבחברה שלמו דמי חברה חדשית, מלבד זה הזמינה החברה שנה שנה את כל הקהלה לנשף של צדקה", כי כל ההכנסות, והן רבות, היו מוקדשות לצרכי החברה. החגיגה התחילה בדרך כלל בפרולוג, שחבר הרב בחרוזים ואחריו באו הצגות, דקלומים, ועוד דברים רבים שהרבו את השמחה בחברה והגדילו את סכומי ההכנסות.

על קודמי החברה הזאת אי אפשר לרשום דברים ברורים. רק זה נמסר לנו: בשנת תרי"ד 1854 נפטרה גוטה וויקטובסקי ובהספדו מדגיש הרב דר. גיבהרדט את מעשי הנפטרת כיושבת ראש של חברת נשים להלבשת ילדים. ז. א. שמטרות החברה הישנה היו יותר מצומצמות. במשך העבודה הזאת הוברר הענין הזה כך: משנת 1840 עד סוף שנת 1852 היתה קימת בגניזן חברת נשים, שמנתה בראשונה למעלה משבעים חברות ובסוף רק 32 חברות. כל מטרת החברה היתה הלבשת ילדים, כעשרים ילדים קבלו מלבושים חדשים בשנת 1840. לחברה היו הכנסות מתרומות חדשיות של החברות ומתרומות בהזדמנויות שונות, בעקר לרגל חתונות. על בטול החברה חותמת ב 23 לחודש דצמבר 1852 הגב. ג. — גוטה ויקטובסקי לבית ציפרט, וכסבה נרשם, שהמאיור פון גראומילר ידאג בעתיד להלבשת הילדים. 66

יושבת ראש החברה החדשה היתה שנים רבות גברת ברי. ואחריה הרבנית יעקובזון בערך משנת 1903. אז התקיים כנראה נשף לצדקה יותר גדול וחשוב. בין החברות הפעילות, בלי להשתייך אף פעם ליושבות ראש החברה

הצטיינה שנים על שנים הגברת דורכן ביברו לבית ליבנטל, אשה טובת לב ופעילה בזריזות ומוכנה לכל עזרה בכל עת ובכל שעה.

החברה התקיימה עוד בשנת 1924. יושבת ראש היתה אז גברת טימל, שלא עזבה את העיר. 5. חברת בתולות ישראליות. 7 זמן יסוד החברה בלתי ידוע, אבל היא נזכרת בכל הרשימות משנת תרמ"ט — 1889. מטרותיה היו בכלל חברתיות, אבל באופן מיוחד היתה המטרה הנעלה ביותר לקיים מצות הכנסת כלה, לפי זה דאגה החברה לכלות עניות. גברת טיריזה פיריץ עמדה שנים רבות בראש החברה הזאת. אחרי מלחמת העולם הראשונה אין זכר לחברה הזאת. מנהג יפה קים בחברה הזאת: ליום החופה נתנה החברה — כנראה לכל כלות בלי הבדל — ספר תחינה בגרמנית — זה היה הספר הידוע של פני ניידא ורשמה בספר הקדשה יפה עם התאריך. 6. חברת תלמוד תורה. 8 לפי כל הנתונים קימה החברה זמן רב. אבל פעולותיה היו כבר שנים רבות מעטות מאד. תקנות לא הגיעו לידינו, ואין לנו כמעט שום מסורת בעל פה על זה. הקבלות של החברה היו כבר במאה הזאת מיושנות כל כך בניר ובצורתן, שיש להניח, שנוסדה לפני שנים רבות מאד. על חשבון החברה הזאת יש לזקוף תפלת השכמה בשבת ובשמחת תורה וחלוקת ממתקים ודברים אחרים בשמחת תורה בבוקר. מלבד זה למוד בליל שבועות ובליל הושענא רבא סודר על ידי החברה הזאת. אולם לפי שם החברה היה הלימוד צריך לעמוד בראש כל פעולותיה, ועל זה אין אנו שומעים בשום זמן. רשימותינו מספרות לנו, שבראשונה עמד טוביס דניאל בראש החברה, ואחרי כן כל השנים הרב דר. יעקובזון, אין שום דין וחשבון, אין שום אסיפה של החברים, ונדמה לי, שחסרה לחברה הזאת יד תקיפה ורצון טוב לתחיה ולקיום. רק זה צריכים להוסיף, ששררה בזמן הלמוד בלילות שהזכרנו רוח טובה על כולם והרב דר. יעקובזון הראה יחס נעים מאד לכל המשתתפים לקטנים ולגדולים.

7. חברת בקור חולים. 9 בהדגשה נמסר בסקירה על מצב הקהלה בגניזן בשנת 1848 שחברה כזאת אינה קימת בגניזן. ברשימות המאוחרות משנת 1889 מופיעה החברה תמיד ולפלא יחשב שכבר בשנת 1913 אין זכר לחברה הזאת. כיושבי ראש מופיעים מ. שטראנץ וי. בועז. אחריהם הרב דר. יעקובזון ומר י. ברגמן. המטרות נאמרות כבר בשם החברה, לקיים מצות בקור חולים.

8. חברה לתמיכה בעניים. 10 כנראה נוסדה החברה הזאת בראשונה כדי לתמוך בעניים מחוץ, כדי שלא יצטרכו ללכת מבית לבית לבקש נדבות, דבר שהיה אסור מצד החוק והביא את העניים מפעם לפעם לסכנה. אבל הרחיבו את כוון החברה בזה, שעזרה וגם לעניי העיר. החברה נזכרת בפעם הראשונה רק בשנת 1896 ויושב ראש היה הרב דר. יעקובזון, ז. א. רק, שבידו ההחלטה למי לתת וכמה לתת ועל יסוד זה היה לגשת לגזבר בכדי לקבל את הכסף.

החברה נזכרת עוד בשנת 1924, יושב ראש היה אז טימל, ממשפחה ותיקה במקום שלא עזבה את העיר בשלטון החדש.

9. החברה לידיעת ההיסטוריה והספרות היהודית. 11 החברה הזאת נוסדה בגניזן רק בשנת 1900. בגרמניה בכלל צמחו החברות האלה ברוב המקומות מלפני סוף המאה הקודמת, ועשו הרבה להפיץ יהדות וידיעות רבות בין כל חוגי ישראל. כל חברה וחברה מצאה עזרה מהארגון הגדול שמרכזו היה בברלין, הוא שהדפיס רשימות נואמים, הוא שארגן משלוח מרצים לסביבה מסוימת, כדי שידברו ערב ערב במקום אחר, ויקטינו על ידי זה את ההוצאות, הוא שהוציא יותר משלושים שנה שנתון, מלא מאמרים פופולריים מאנשי שם ויודעי דבר. התחלה טובה היתה לחברה הזאת בגניזן, כי 120 חברים מנתה החברה בראשונה, בשנת 1900. ומספרם גדל בשנה הבאה עד 135. החברה הוסיפה תינוף ערך לקיומה על ידי יצירת ספריה קטנה, שעליה פקח הרמן כהן, איש משכיל ורציני. השכבה הגבוהה בעיר נתנה את ידה לחברה הזאת והרב דר. יעקובזון היה יושב ראש. אבל החברה פעלה ממש רק בערך שתי שנים. מרצים בעלי שם כהרב הראשי הירש מפראג או הפרופיסור לודביג גייגר מברלין נשמעו שם. אבל כבר אחרי שנים מעטות נרדמה החברה, היא מופיעה תמיד בנתונים הקודמים בשנתון הארגון הגדול בברלין, אולם למעשה לא התקיימה שום פעולה. והרב בעצמו לא השתדל לתת רוח וחיים לחברה הזאת, אולי מפני שלא היה יכול לתת את הרוח לפי טעמו ואת התורה כרצונו. המרצים היו לפעמים חוקרי היהדות, אבל רחוקים בחייהם מחיים יהודיים אמתיים.

10. סניף של ה„עזרה". 12 חברה לעזרה מטעם יהודי גרמניה. כדוגמת חברת כי"ח נוסדה החברה הזאת בברלין בשנת 1900 בערך ופעלה רבות בכל העולם למען יהודים נרדפים, עבדה לכלכלה ולתרבות שנים על שנים, באמצעים גדולים ובהצלחה מרובה. כי התקופה הקשה של רדיפות היהודים ברוסיה וברומניה עזרה לחברה, לרכוש חברים ואוהבים ולהשיג סכומים עצומים. כשהארגון הגדול הזה חפש לו חברים בגניזן, זה היה בשנת 1904, מצא רק ארבעה אנשים, אבל בשנה הבאה מנתה החברה את הרב דר. יעקובזון כנאמן החברה ומאז גדל מספר החברים, וכולם נשארו נאמנים לחברה עד שנות מלחמת העולם הראשונה. וככה היו היהודים בגניזן שותפים למפעלים גדולים ברומניה ובסביבתה ובארץ ישראל. אבל מאז ירדה ההשתתפות של יהודי גניזן בפעולות של חברת כי"ח.

11. חברת כי"ח בפריז. רשת החברה הזאת היתה פרושה בכל אירופה ובזמן די קדום שלמו חברים לא מעטים את תרומתם לחברה הזאת. הרב דר. הורוביץ נקרא כאספן הראשון, אחריו אסף את התרומות השנתיות ושלח אותן שנים רבות בנו היינברון ומספר התורמים גדל בערך עד עשרים ויותר והתרומות הגיעו לסכום של 135 מארק. משנת 1905 שלח דר. יעקובזון את

הכסף למרכז כי"ח. וזאת היתה הפעם האחרונה. חברת „עזרה" הברלינית רכשה את המקום של חברת כי"ח.

12. החברה לעדוד בעבודה החקלאית בסוריה ובארץ ישראל. 13 שטח המפעלים של החברה לא היה מתאים לצלצול שמו. בכל זאת יש להזכיר. כי היה גם זה נסיון לעשות למען ארץ ישראל ולמען שיבת היהודים לעבודת הקרקע, בלי להצטרף לארגונים של הציונים. הרצאה חד פעמית בגניזן גרמה את יסוד החברה, שרק בשנת 1905 אספה את הכספים מכמה אנשים ורשמה אותם בדין וחשבון שלה. הרב דר. יעקובזון היה נאמן החברה בגניזן ומספר התורמים הגיע עד 14.

13. החברה להתעמלות. 14 החברה הזאת נוסדה בשנת 1905. ידיעות נוספות לא פורסמו על החברה הזאת.

14. סניף של הארגון שומרי שבת. 15 לשם יסוד החברה או הסניף הוזמנו חברי הקהלה בשנת 1910, הרב דר. יעקובזון פתח את הערב ומר פינקוס פלסנר מפוזנן דבר על הצורך של אחוד שומרי שבת בכל גרמניה. מספר חברים נרשמו כחברי הסניף. פרטים נוספים לא נודעו.

15. כנראה באותה התקופה בשנת 1910 נוסד בגניזן סניף של „בני משה" 16. בשנת 1912 הרצה הרב דר. ש. גולדשמידט מקיניגסהיטה ותאר בהרצאתו את התקופה ודרש פעולות מכל אחד למען זכויות מלאות של כל יהודי גרמניה. מי היה היוזם או מי ישב בראש הסניף הזה, אינו ידוע. כי רשימת הקהלה ומוסדותיה משנת 1913 מזכיר אמנם את הסניף הזה, אבל בלי שום שם. ידיעות נוספות לא נודעו.

16. אגודת ישראל 17. שנוסדה בקטוביץ בשנת 1912 והבטיחה לעשות גדולות למען היהדות החרדית בכל העולם, לא זכתה לשום סניף בגניזן. הרב דר. יעקובזון אמנם היה נוכח ביסוד הארגון הזה בקיץ 1912.

17. הסניף המקומי של התנועה הציונית. 18 בשנת 1906 אספו בפעם הראשונה בגניזן לרגל איזו חופה כספים לקרן הקימת. אבל רק בחורף 1909 סדר הארגון המחוזי של מדינת פוזנה הרצאה בגניזן. רוזנטל, בעל טחנת קמח בפוזנן, פתח את האסיפה ועורך דין דר. מ. קולנשר דבר על מצב היהודים בגרמניה והתנועה הציונית. המורה הירשברג והריפרינדר אוהנשטיין התוכחו עם המרצה. הסניף נוסד באותו הערב ומנה תיכף שלושים חברים. ומאז התחילה פעולה קפדנית ומתמידה בקהלה. קורט בלומנפלד דבר בשנת 1910, הקופות הכחולות חולקו בבתים רבים, לכל המפעלים המרובים של התנועה נאספו כספים, כסף רב נתן גם מאלה, שלא היו חברים, לראש השנה במקום הברכות לשנה טובה ומספר החברים גדל. צעירים התאספו, ביחוד תלמידי הגימנסיה, בשבת בבית אילסנר וקראו ספרים היסטוריים והתוכחו על ענינים שונים. הסטודנטים שבאו לחופש לעירם המשיכו בתעמולה, והסניף זכה לפרסום

רב ולאהדה יוצאת מן הכלל. כוח המשיכה של התנועה הציונית היה גדול גם בגניזן, צעירים מבתים חופשיים ראו את היהדות ואת היהודים באור חדש והורים רבים הסכימו לשנוי ההשקפה היהודית. קרובה נעשתה להם ההיסטוריה של עמם וארץ האבות עמדה לפניהם באור המזהיר של העבר ובאור הרצוי של העתיד. לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה דבר הסטודנט ל. פר. מאיר בסניף על מלחמת השפות בארץ ישראל ובירושלים. ואותו הבחור נפל חלל אחרי שנה בערך וההורים השכולים תורמים, לפי צוואת המנוח, 500 מארק לקרן הקימת. הצעירים אילסנר נתנו תמיד מחדש דחיפה לפעולות בסניף, את יום הזכרון למותו של הרצל חגגו בצורה שמשכה רבים והפיצה ידיעות רבות וחדשות על התנועה ועל יוזמה הדגול. גם בזמן מלחמת העולם לא פסקה החברה הזאת להתקיים ולפעול, אדרבא תמיד אספו תרומות ומתנות ותמיד הודיעו על התקדמות התנועה ועל צרות היהודים וסבלם בארץ ישראל.

בשנים אלה יסדו חוג של נערות [19] וסניף של כחול לבן, [20] שגם הם זכו להצלחה בכל המובנים. אחרי תום המלחמה כל זמן שעוד יהודים רבים ישבו בעיר, נאספו כספים שנתקבצו בעיר פוזנן, מאחר שמשלוח חוצה לא היה אפשר. הסטודנט ברונו פוביטצר ואחותו גריטה, הצעירים ממשפחת סולקה ועוד רבים השתתפו בכל פעולה. עורך דין כהן ועורך דין נימן היו ראשי המדברים והמפעילים.

בשנות המלחמה שתלו בארץ ישראל את גן לודביג פראנץ מאיר, [21] ורבים היו התורמים. התוצאה האחרונה החיובית והטובה היתה, שרבים שיצאו אז מגניזן הגיעו במשך השנים לארץ ישראל והתישבו שם. אלה שהגרו לארצות הברית או למקומות אחרים נשארו נאמנים לרעיון התנועה ופועלים עוד למען ארץ ישראל ולמען מדינת ישראל. 18. החברה לעדוד עבודה חקלאית בין יהודי גרמניה. [22] מצאה גם כן אחרי הרצאה של דר. ארנסט טוך כמנין חברים בגניזן, ששלמו מס חבר משנת 1904 והלאה כמה שנים. גם החברה הזאת שייכת לאלה הנסיונות, שרצו להעביר את יהודי גרמניה מהמסחר לעבודה קונסטרוקטיבית. פרי עמלם היה קטן, אבל כונתם טובה ורצויה מאד. 19. חברת סוחרים צעירים. [23] בין השנים 1886 עד 1905 מופיעה ברשימות על הקהלה החברה הזאת, ויושב ראש שלה היה י. בוען. פרטים עליה אינם ידועים. כנראה היתה מטרת החברה הזאת, לאחד את הצעירים בין הסוחרים, אם כן היתה מטרתה בעקר חברתית. 20. חוג לקריאה. [24] אותו נזכיר באחרונה, אע"פ שהוא נזכר בימים קדומים. בשנת 1848 נמסר לנו, שהחוג הגדול הזה נחלק לחוגים קטנים. כנראה לטובת המשתתפים ולטובת חומר הקריאה שיגיע יותר קל לידי כל אחד ואחד. אבל ידיעות נוספות לא נמסרו על החוג הזה.

אם נביט עוד פעם על הסקירה הקצרה הזאת, נקבל את הרושם, שרבים היו השטחים, בהם פעלו כל החברות. רובן התקיימו עשרות בשנים, זה סימן

טוב להם, לכוונותם ולחברי החברות. ואלה, שנעלמו מהר, לא פעלו במדה כה רבה ולא זכו משום מה בתעמולה. יש להצטער מאד, שאין בידינו שום תקנות נדפסות של שום חברה, ואין בידינו גם מספרים מדויקים על הכנסות והוצאות ועל מספר החברים. עד כמה שאנו יכולים לעקוב אחרי קורות החברות, ברור לנו, שרבים מחברי הקהלה היו חברים בחברות רבות, וגם שרבים שלמו את מס חבר, בלי שפעלו ובלי שנהנו מהחברות האלה. ועוד יש להגיד לשבח החברות ולשבח הקהלה, שגם בזמנים שמספר היהודים בקהלה ירד, המשיכו החברות אלה בפעולותיהם. רבים מילידי העיר שמפוזרים היום בכל חלקי התבל, למדו שם את ערך החיים החברתיים ואת ערך החוגים שמפיצים ידיעות לכל גילים ומחדשים חכמת הנוער למבוגרים ולזקנים ומראים את החיים המלאים של יהודי אוהב את עמו ואת מסורת עמו בכל עת ומחדשים תמיד ותמיד את התקוה לחיים חדשים, לחברה ולקהלה בכל מקום שיהיו.

ועל כן עלינו לכתוב בסוף הפרק הזה דבר מה על הארגון של יוצאי גניזן [25] שנוסד בברלין, וגם במקומות אחרים, למשל בהמבורג ובהנובר, אחרי ההגירה הרבה בשנת 1920 והלאה. החברה הזאת נוסדה אחרי תחלת שנת העשרים בברלין. יושב ראש היה הוגו יעקוב ועל ידו עבד עורך-דין ביטרמן. החברה מנתה בשנת 1927 170 חברים. על פי רוב התקימו ישיבות חודשיות, בהן ספרו על חדשות בעיר המולדת, שמעו הרצאה וישבו בשמחה ביחד וזכרו את ימי נעוריהם. בירחון של החברות האלה — זה ירחון של חבר החברות של מדינת פוזנה — [26], הביאו גם ידיעות משפחתיות, על ימי הולדת, על חתונות או על פטירת אנשי גניזן בכל מקום שהיו. בירחון כתבה למשל הגב. אללי לודביג מאמר קטן בשם „דברי פרידה מעטים למות הרב דר. יעקובזון" מאת תלמידתו לשעבר.

בחודש ינואר 1933, ז. א. שני שבועות לפני המהפכה בגרמניה, הזמינה החברה הזאת לנשף חגיגי. הגברת דר. רומלסבורג מבית סולקה דברה על המולדת והנוער והיא גם קראה שיר בחרוזים בשם „טיול דרך רחובות העיר גניזן" והזכירה בשיר את הרחובות העקריים ואת החנויות הידועות ביותר וקבלה מחיאות כפים סוערות. הגברת אירמה בין יידל שלמה את הדפסת השיר ובראש העלון הבודד הזה נראה בית סולקה בגרינמרקט מספר 12, בית ידוע לרבים מבני העיר גניזן. בערב הזה הופיע לשמחת רבים הרופא דר. זיגפריד וולף בברלין ובאסיפה, בנו של הרופא דר. וולף ונכד המורה וולף בגניזן. גם בשנים האלה שהתחילו עכשיו המשיכה החברה להיות לעזר ולמקלט לחבריה. בשנת 1934 דבר דר. אלפרד הירשברג, יליד גניזן, על דרכים יהודיות בהווה. יושב ראש בשנת 1935 עורך דין דר. קורט זיגפריד יעקוב. החוג קים עוד כל השנים, אבל קשיי הזמן מנעו את אסיפת החברים. ובקושי רב יצא אחרי העשירי לנובמבר 1938 עוד גליון אחד של הירחון הנזכר. [27]

כל אחד השתדל לצאת מהארץ הזאת, לא כולם הצליחו, רבים מצאו את מותם על ידי השלטון החדש, ורבים הצילו את חייהם ואת חיי משפחותיהם, והם שלא שכחו את עירם ושמחים להיות בקשרים עם חכרים לגורל.

את כל זה למדו בגניזן, זה פרי חינוך בעיר קטנה ובקהלה מאוחדת פחות או יותר.

פרק ה׳.

ה ק ה ל ה

א. כוון הקהלה.

לפני שנכנס לפרטים, כדי להאר את כוון הקהלה, עלינו לדעת, שיש להבדיל בין הנהגת הקהלה למעשה ובין ההנהגה הפרטית של חבירה.

כבר לפני אמצע המאה הי״ט אנו שומעים על רוחות חדשות. עוד יותר אנו שומעים על ריפורמה, שבה חפצים רבים בקהלה. אבל לפי כל הנתונים לא הצליחו המחדשים האלה. דרשות בגרמנית הושמעו אז בכל קהלות גרמניה, ורוב הקהלות גם דאגו, שהגרמנית הזאת תהיה צחה וטהורה ויפה. שום חידושים אחרים בנוסח התפלה או בסדרים בתוך בית הכנסת לא נתקבלו. הרבנים שישבו בקהלה, היו כולם דתיים, חלק מהם אפילו קיצוניים מאד ולא סבלו שום תקונים במה שיהיה. החזנים והשוחטים היו יראי שמים ושמרו את כל המצוות כקלה וכחמורה. יום יום הופיעו בתפלה ולא הזניחו להשתתף בכל דבר מצוה. הנוער חונך על פי דרכי התורה בבית הספר לדת ובבית הכנסת. מקוה טהורה ונקיה הקלה לנשים לקיים את מצות טבילה. השחיטה היתה תחת השגחה דיקנית של הרב ורק שוחטים, שמלאו את כל הדרישות בנוגע לחייהם הדתיים, זכו להתקבל בקהלה. כך הוא הצד הרשמי אבל מצד שני: הנהלת הקהלה לא היתה תמיד בידי אנשים שומרי דת. בין פרנסי הקהלה היו רבים מחללי שבת ורשלנים במצות רבות בין אדם למקום. וזאת תוצאת הרכב הקהלה, כי החנויות של היהודים היו פתוחות בשבת, מלבד מספר קטן מאד, בבתי חרושת של היהודים עבדו בשבת, תלמידים, אמנם מעטים, כתבו בשבת בבית הספר, הנוער השתתף בכל שמחות של אינם יהודים, שבת וחג לא שנו את פני העיר, מלבד הימים הנוראים, שבהם כמעט כל החנויות היו סגורות וגם אלה שלא בקרו בכל השנה בבית הכנסת נראו שם בימים אלה. יוצא מזה, שגם הדתיים הקיצוניים יכלו לחיות בעיר ומצאו את כל מה שנפשם חפצה, ונדמה לי, שבלי שום התנגדות ובלי שהיה צריך ללחום הרבה, הסכימו הפרנסים שלא חיו לפי דת ישראל, למלאות את כל דרישות החלק הדתי שבקהלה.

רק דבר אחד היה חסר לגמרי. זה היה בית המדרש. למוד רגיל ברוב הקהלות של המדינה למוד בתלמוד ובפוסקים, למוד אפילו ברש״י לחומש, לא הכירו באופן רשמי בקהלה. ולא היה שום עזבון, שהכריח לשלם לרב ולפרנס אותו יפה, כדי שישב יום יום על התורה ויכול לתת מתורתו ומחכמתו לכל אחד שרצה לקבלה. ואם מי שהוא מהקהל רצה למוד במובן הישן, לא

התקיימה שום אפשרות, אלא שיפנה ישר להרב, שמלא את בקשתו באופן אישי. הקהל לא הרגיש בדבר, כי לא היה מעונין בו, אבל ההשואה עם קהלות אחרות. שבנין של בית המדרש היה קים ורבנים שקבלו את משכורתם מאיזהו עזבון או הרב המקומי לפעמים ישב ולמד, מראה איזהו חסרון, שהרב היה צריך להרגיש. בתחלת המאה הי"ט היה המצב אחר, ועל כן היה קים גם בית דין, שחבריו היו הרב הרשמי המקומי והרבנים שישבו ולמדו. כך היה אפשר לשאול בכל ערב פסח, אם היה ברור למשתתפי הסיום, לבכורים, מה מובן כל הדבר המוזר החדפעמי הזה.

ובמה התעסקו רוב בעלי בתים שבקהלה? רובם היו סוחרים, בעלי חנויות, בעלי מסעדות, בעלי בית קפה וכדומה. החנויות לא היו קטנות, אלה גדלו משנה לשנה, ברחובות הראשיים רחוב פרידריך, רחוב חורן או רחוב ווילהלם וגם ברחבה, הנקראת שוק, היו החנויות בידי היהודים, הקתולים ז. א. הפולנים לא הכירו עוד עסק זה, והפרוטסטנטים. ז. א. הגרמנים היו ברובם פקידים בעיריה בממשלה או במקומות אחרים. גם עסקי תבואה, טחנות קמח וטחנות שמן היו בידי היהודים. כמה רופאים היו יהודים וכן כמה עורכי דין ומצבם הכלכלי היה טוב. השכלתם לא היתה גבוהה, מלבד אחדים. ושעתם לא היתה פנויה ללמוד תמידי במובן המסורתי, חגיגות חברתיות עוד משכו יותר את תשומת לבם. לילדיהם רצו לתת השכלה יותר גבוהה, רבים בקרו את הגימנסיה, רבים פנו אחרי כן לאוניברסיטה והתרחקו מעסקי אבותיהם ואבות אבותיהם.

לאור ההרכב הזה בקהלה יהלל כל אחד את ההתמסרות של רבים לטובת הכלל, וכל מה שנעשה בחברות ובקהלה הרשמית, היה יכול להעשות רק בקרבנות של זמן, של כסף ושל כוחות. ולזה היו רובם מוכנים, ומצוות רבות בין אדם לחברו קימו חברי קהלת גניזן למופת. ולא רק במקום, אלא נענו גם כן לכל קריאה הבאה מהעולם היהודי הגדול והראו אחוה ואהבה לכל אחיהם בכל מקום שהיו.

זאת הבינו והכירו גם תושבי העיר. וכתוצאה מההכרה הזאת נבחרו יהודים תמיד כצירי העיר ותפקידים אחראיים נתנו לידם ומלמעלה מהממשלה זכו להוקרת רבה, וקבלו אותות כבוד פעמים רבות וכשכר למסירות נפש למען הכלל.

נזכיר למשל כמה שמות של אנשים ושל משפחות.

א. פרנסי הקהלה

כבוד וגם התחייבות מוסרית ראו הפרנסים, שנבחרו מחברי הקהלה. על פי רוב אחזו בהגה שנים רבות. בין הראשונים, שנזכרו בשבח רב, היה מ. רוסק, 1 שפעל הרבה עבור בית הספר היסודי וגם לבית הכנסת החדש. כשנפטר בשנת תרל"ח 1878 לוו אותו למנוחתו האחרונה ראשי העיר, מורי הגימנסיה

מורי בית הספר היהודי וקהל רב. הרב דר. גיבהרדט מברומברג הספיד אותו. ממקצועו היה מוכר ספרים. בנו או קרובו יוסף רוסק כתב תזכיר ארוך על הצורך להעביר את מסילת הברזל ברסלאו — פוזנן דרך גניזן וברומברג. המשפחה נעלמה אחרי כן מגניזן. ראוי לזכר מ. ציפרט, 2 שמשפחתו, קרובה גם למשפחת פולברמכר, היתה בעלת שם עוד עשרות בשנים.

מרקוס וויטקובסקי 3 ישב גם זמן רב בין פרנסי הקהלה. הוא נפטר בגיל של 62 בשובו ממקום מרגוע ונקבר בגניזן בכבוד גדול. כל תלמידי בית הספר היהודי עם ארבעה המורים, ילדי בית היתומים עם המדריך, בנותיו וחתניו הלכו אחרי הארון וכולם שבחו את דרכו הישרה ואת צדקתו וראו במותו אבדה גדולה לכל הקהלה. תמונות של המשפחה הזאת הראו בברלין בשנת 1936 בתערוכה שנערכה מטעם הקהלה בשם „אבותינו", 4 כל התמונות היו בידי הרופא דר. אלפרד וויטקובסקי, אחד מצאצאי המשפחה, 5 שהיתה קרובה גם למשפחת ציפרט. עסקו היה ביין שרף. המשפחות נדלמן וולנברג 5 עקרו עוד במאה הי"ט את דירתם מגניזן לברלין. כשיצא א. נדלמן, נתן סכומים נכרים לעיר, לקופת פקידי הקהלה ולחברת נשים. מ. בט 6 השתייך לנאמני העיר ולחברים הנכבדים בקהלה. על כן שמו מופיע שנים רבות בין פרנסי הקהלה.

יותר מאוחר בחרה הקהלה בפנים חדשות. בין אלה עומד בשורה הראשונה ל. קורציג 7 שהיה אחרי פטירת המיסד אהרן אברהם קורציג, בעל בית חרושת לשמן בעיר. זכיותיו גדולות מאד, כי כנראה משך גם אחרים לעמוד לימין הקהלה ולעזור בהנהגת כל מוסדותיה. בין אלה שבאו בעקבותיו היה עורך דין טירק 8 ועורך דין הוניג, 9 שגם נתנו מכוחם ומהונם לטובת הקהלה. טירק עלה לגדולה בעיר וקבל תוארים של כבוד ומקומות של אחריות בעיריה, אבל נשאר גם כן בין מנהיגי הצד האדמיניסטרטיבי בקהלה.

אז נכנס, לפני סוף המאה הי"ט, להנהלת הקהלה ל. גימקיביץ, 10 איש מוכשר, עשיר ונכבד בכל העיר. הוא נבחר גם כציר מטעם הקהלה בחבר הקהלות של מחוז ברומברג, וגם שם נהנו מהבנתו וכשרונותיו וגם מטוב לבו. בשנת 1907 כשהקיסר בקר בגניזן הוכתר גימקיביץ באות כבוד גדול. באותה השנה עבר גימקיביץ לברלין ובערב הפרידה דברו מלבד הרב עוד כמה חברים חשובים בקהלה. גם בברלין נבחר להנהלת הקהלה הגדולה והמשיך את המסורת האהובה עליו לטובת קהלה מסודרת ובעלת תפקידים רבים ושונים. במלחמת העולם הראשונה הצטיין בברלין עד כדי כך, שנבחר בין חברי הכבוד של מגן דוד אדום הכללי. 11

על ידם דאגו לצרכי הקהלה ב. כהן 12 וה. כהן, 13 שני סוחרים. ב. כהן ישב 40 שנה בועד הפועל בבית הכנסת ונפטר בגניזן בקיץ 1919, וה. כהן, בראשונה בעל חנות ללבנים אחרי כן גזבר הקהלה, איש שאר רוח, נפטר בחול המועד סוכות שנת 1914. 14 את המקום הראשי על יד עורך דין ט רק קבל

זלו וורשינסקי,15 בעל חנות גדולה מאד בעיר, נולד שם בשנת 1852, פתח חנות קטנה בשנת 1876 ועלה לגדולה ממש, קבל תואר נכבד מהמלך 16 ונחשב כסוחר מוכשר ישר ומצליח בכל דרכיו. כשנפטר בשנת 1912 הספידו הרב המקומי דר. יעקובזון, עורך דין כהן והנשיא של מחוז 17 פוזנה דר. שווארצקופ, שבא לשם זה מפוזנן לגניזן.

נזכיר בשם רק עוד את יוסף שטרנץ 18 ואת יוסף אילסנר, 19 האחרון בא רק במאה הזאת לגניזן, וקנה את החנות של ל. ברי, היה שומר שבת ומעונין בכל צרכי צבור. ובאחרונה נפרש בשם את מר איגנץ רוגובסקי, 20 בעל בית חרושת לעורות בגניזן, שנבחר כפרנס הקהלה ועשה את שלו לטובת הקהלה, אע"פ שאין לו עסק בעניני דת. הוא נתן לעיריה את הכוס, שממנו שתה את יינו הקיסר, כשבא לבקר את העיר הזאת.

ב. יהודים בעיריה

כמעט שנחזור על שמות רבים, שהבאנו רק עתה. כבר בשנת 1847 ישבו בעיריה ל. היילברון, מ. רוסק וה. ציפרט. וזה היה מנהג בכל השנים שהיהודים ישבו במקומות הגבוהים בעיריה, ז. ורשינסקי נבחר בשנת 1907 כיושב ראש של צירי העיריה, 21 חתנו שברזנסקי 22 ומנסה, 23 בעל בית חרושת לבירה נבחרו עוד בשנת 1916 לצירי העיר. בשנת 1904 בחרו בפעם הששית את יוסף קשיבינוס 24 כציר העיר, והוא אז כבר בן שמונים, אם כי גם, לפי חוקי הבחירה. המצב הכלכלי השפיע מאד על תוצאות הבחירה, מעמדם האישי ודרגת השכלתם היו תמיד לטובת היהודים, להתכבד במקומות הגבוהים, ובין אלה, שנתנו ונשאו בגורל כל תושבי העיר.

ג. אנשי שם בעיר

מובן שלאלה שייכים כמעט כל פרנסי הקהלה וחברי העיריה. ידועים בשמם ובשבחם היו אנשים כמו גימקיביץ, רוגובסקי, ורשינסקי, מנסה, עורכי דין הוניג, טירק, נימן, 25 כהן, טנכן 26 ועוד ועוד.

עליהם יש להוסיף את הבנקאי הינצלמן, 27 ברטולד ברגמן. 28 בעל בית חרושת לנעלים, שהגיע לגיל של שיבה בארצות הברית. וכאן המקום לדבר על שני רופאים: דר. ל. וולף 29 בנו של המורה וולף, והרופא דר. מאיר. 30 אביו של ל. פ. מאיר, שעליו דברנו כבר ועוד נדבר, לפעמים היו גם מורים מבני ישראל בגימנסיה כמו א. פיק.

בכמה מלים עלינו להזכיר את בעלי עסק הגדולים בעיר. למשל את משפחת פובירצר,31 את משפחת פסטחובסקי, אילסנר וברי, ויטקובסקי, אונשטיין,32 חנות גדולה לגלנטריה, משפחת בש יבט משפחות ניפלד, יידל, הרי, האופה

ציימן, החנויות, של טימל ופירדר,[33] המשפחה סולקה,[34] כמה משפחות יעקוב. שפיץ ושפרינץ[35] בשינסקי גלבשטיין ועוד רבים שבידיהם היו העסקים הגדולים והאהובים בעיר. ביניהן משפחות שישבו מאה שנה ויותר וביניהם גם כאלה, שרק במאה הזאת באו לשם. החנות המפוארת של בקר וקומפ' ז. א. טסזימקי[36] ושטקל, על כולם אפשר לומר, שקדשו שם שמים ברבים על ידי יושר הליכותיהם.

ד. אנשי שם בחוץ

רבים הם במספר ילידי העיר, שהרימו על נס את שם עיר מולדתם מהם כאלה, ששמם מפורסם בכל העולם.

רק בקצור נעבור עליהם. איזידור כהנשטיין[37] נולד בשנת 1840 בגניזן, למד רפואה בברלין, והמשיך אחרי שכבר השיג את התואר דר. לרפואה, בפראג כדי להתעמק במחלות נשים, היה פרופיסור למחלות אלה בברלין ובהיידלברג, ונפטר בכרלין בשנת 1894, כתב כמה ספרים מקצועיים והיה בעל שם בין חבריו.

וחברו הפרופ. הרמן זנטור[38], נולד בגניזן בשנת 1834, למד בבית הספר היהודי בגניזן עד שבא לגימנסיה בפוזנן, למד רפואה בברלין, והתחיל שם כרופא בשנת 1858. עשר שנים אחרי זה התחיל ללמד באוניברסיטה בברלין, עלה לפרופיסורה שלא מן המנין וכמנהל בית חולים שריטה[39], בברלין, במשך שנים רבות ישב בין מנהיגי הקהלה הגדולה בברלין וצדד תמיד בדרישות היהדות השמרנית, אם כי בעצמו לא היה דתי במלוא מובן המלה, זנטור פרסם את דעתו על היהדות ב'רחון כללי והדגיש שלפי דעתו תפקיד היהדות הוא: להיות מורה של המונוטאיזמם הטהור על בסיס דברי הנביאים בלי לשים לב באופן מיוחד לדרישת קיום המצוות והמנהגים. מצד שני הרים את קולו נגד הריפורמה בלי טעם ובלי תכנית ונגד התפלות היהודיות ביום ראשון כמנהג הנוצרים. ביובל של הדוקטורט שלו קבל אות כבוד גבוה מהקיסר[40], בקיץ 1911 נפטר זנטור בברלין, אחרי שהכתירו אותו כיושב ראש מן הכבוד של החברה המדיצינית בברלין, פרופיסור זנטור נקבר בכבוד רב בבית הקברות ווייסנזע על יד ברלין בשורת הכבוד של הקהלה, ויהודים ואינם יהודים הצטערו על מותו.

רופא פחות מפורסם היה דר. הרמן הירשברג[41], יליד גניזן משנת 1835, שנפטר בפוזנן העיר באביב 1918, ועוד רבים שקבלו את תעודת הבגרות בגימנסיה בגניזן, היו רופאים כלליים או רופאי מקצוע בגרמניה במקומות שונים.

פרופיסור אחר נולד גם כן בגניזן, זה יעקוב קארו[42], נולד בשנת 1836 כבנו השני של הרב ר. יוסף חיים קארו. בקר את הגימנסיה בפוזנן, למד באוניברסיטת ברלין ולייפציג ביחוד היסטוריה והתמסר מיד להיסטוריה של הסלבים והפולנים. התחיל את הקרירה שלו באוניברסיטת וינה[43], בשנת 1863, אחרי

הפסקה שהיה בפטרסבורג, נקרא כפרופיסור לברסלאו. בו בזמן שכבר יצאו ארבעה כרכים מספרו הגדול על ההיסטוריה של פולין. בשנת 1884 נבחר כפרופיסור מן המנין בברסלאו, שם נפטר בשנת 1904.

בשנת 1855 נולד בגניזן אברהם אדולף שטרליץ 44, היה תלמיד של הגימנסיה בעיר מולדתו ולמד באוניברסיטה בברסלאו היסטוריה ושפות קלסיות, שם השיג את התואר דר. על יסוד מחקר על קיקרון הרומי. שטרליץ היה עשר שנים מורה בעקר לרומית ויונית בגימנסיה ברוסטוק במקלינבורג ונתקבל בשנת 1885 כמנהל לבית היתומים אוערבך בברלין. בשנת 1909 קבל את התואר פרופיסור ובשנת 1910 חגג את חצי יובל של תפקידו בבית היתומים. בשנת 1916 נפטר בברלין ונקבר בכבוד גדול. הוציא גם פירוש אחד הדיאלוגים של קיקרון וכתב מאמרים פה ושם.

היסטוריון היה דר. אליה פרום 45, אמיל פרום נולד בגניזן בשנת 1858, בקר את הגימנסיה בפוזנן, ולמד באוניברסיטה בלייפציג היסטוריה ופילוסופיה. בתום למודו התמסר למקצוע של ספרנות, בראשונה בקילן ע"י רינוס, אחרי כן בספרית האוניברסיטה בברלין ובאחרונה משנת 1889 כמנהל הספריה העירונית 46, באכן ע"י רינוס. פרום כתב כמה ספרים בשטח ההיסטוריה וגם הפילוסופיה והוציא שנים רבות ירחון של החברה ההיסטורית הכללית באכן, הוא נפטר שם בשנת 1899.

היסטוריון או יותר נכון ארכיוון בעקר שנולד אמנם לא בגניזן, אבל בקר את הגימנסיה שם, הוא יעקב יעקובזון 47, בנו של הרב, שלמד היסטוריה, השיג את התואר דר, במרבורג ונבחר כמנהל של הארכיון היהודי של קהלת ברלין או יותר נכון של יהודי גרמניה בברלין בשנת 1919. לדר. יעקב יעקובזון היה ויש עוד ענין רב בהיסטוריה של מדינת פוזנה. הוא דאג מאד לשמירת מסמכים וחומר ארכיוני רב של הקהלות במדינה, חומר שבחקו הקטן רק הגיע לארכיון הכללי היהודי בירושלים. בשנת 1954 כתב דר. יעקוב יעקובזון עוד מאמר קצר על יהודי העיר פוזנן בספר רב ההיקף על המדינה שיצא בגרמניה. הוא יושב שנים רבות באנגליה ויגיע השנה לשנת השבעים שלו.

שם טוב בעולם הציירים היה לזיגפריד לבושין 48, שנולד בגניזן בשנת 1868, בקר את בית הספר הגבוה לאומנות בברלין, תחת הנהלת אנטון פון ורנר, המשיך במינכן אצל פרידריך פער, התישב בשנת 1892 בברסלאו ויסד שם בית ספר אהוב ומכובד לציור, ידועה עבודתו „ברסלאו בציורים" עבודותיו בציור משם. ספר אחר שמכיל ציוריו באבן הופיע בברסלאו בשנת 1926 בשם ברסלאו ובסביבתה. הוא צייר כמה רבנים ובתי כנסת בשלזיה והיה מבקר וכתב לאומנות בעתוני ברסלאו יותר מעשרים שנה. לבושין נפטר בברסלאו בתחלת החורף 1929. בעתונות היהודית האומנותית כגון אוסט ווסט או מנורה הופיעו

לפעמים מספר יצירותיו. העתונות היהודית, הכללית והמקצועית הקדישו לו ולעבודתו מאמרים רבים גם אחרי פטירתו.

יליד גניזן גם דר. אלפרד הירשברג,[49] בן המורה ל. הירשברג, נולד בגניזן, למד משפטים בברלין, הוציא ספר על כבוד ועלבון קולקטיבי בשנת 1929 בברלין ועבד כיועץ משפטי בחברת בני משה בברלין. בשנת 1939 הגר לברזיל ושם הוא עורך שבועון יהודי בשם קרוניקה איסראעלה.[50] בגניזן נולד כבן הרב, ליו הורוביץ,[51] שמצטיין כאומן בפלסטיקה עדינה, הוא הגיע בשנת 1956 בלונדון לגיל של שמונים שנה.

בשדה המוסיקה עלו לגדולה בלה אלטן,[52] בתו של החזן ה. אפפלבאום ואליזבט ליי,[53] מקודם לויזון, שקבלה בשנת 1904 סטיפנדיה של 350 מארק כתלמידה לשירה באקדמיה בברלין והקדישה את כוחה לאומנות זאת.

במקום אחר נדבר על החזן איזק היימן, שנודע בעולם החזנים כ„החזן מגניזן".

יותר ממאה תלמידים, רובם ילידי גניזן, קבלו את תעודת הבגרות בגימנסיה בגניזן, ורבים מהם בחרו את המקצועות החופשיים, שהיו רופאים, עורכי דין, מורים, מהנדסים ועוד ועוד בגרמניה. מעטים מהם התישבו בגניזן, רובם עלו על הממוצע והיו מכובדים במקום, שגרו עבדו ופעלו. בין התלמידים האלה נזכיר רק את הרב דר. יחזקאל אדוארד בנעט,[54] שקבל את תעודת בגרות שלו בגניזן, היה רב בקרוטושין ועשרות בשנים מורה לתלמוד ולפוסקים בבית הספר הגבוה לחכמת ישראל בברלין, דוצנט מלומד ומחבר של ספרים חשובים בחכמת התלמוד.

הסופר היינריך קורציג. שנפטר בקזבלנקה בשנת 1946, מספר בספרו „יהדות מזרח גרמניה" שהוא גלה את כשרונות בת החזן אפפלבאום. כשהיתה לבקור בבית החזן פרידמן באינוברצלב. הוא למד אותה קצת והשתדל שהאב יסע עם הבת לברלין כדי שיבחנו אותה. היא נתקבלה תיכף והיתה סוף סוף כוכב של האופרה מטרופוליטן בניו יורק. קורציג מזכיר גם את השחקן ורנר אלברטי — מקודם אלברט קשיבינוס מגניזן, שנתקבל בתיאטרון המדיני בפרג.[55] אלברטי נפטר בן 73 בשנת 1934.

כסופר ומבקר הצגות הצטיין פרופיסור דר. הרברט הירשברג, יליד גנ. משנת 1881. ספור אחד מספר גורל משפחה אחת בגניזן.[56]

כך שלחה הקהלה העתיקה הזאת רבים לעולם הגדול וראתה בשמחה, שכבדו את מקומם ואת עירם ונשארו נאמנים לדת ישראל בכל מקום שהיו.

פרק ו.

בית הכנסת של הקהלה

בית הכנסת הישן בעיר, שעמד עוד מזמן הפולנים, נשרף בשנת 1819. אז פרצה שריפה גדולה במקום מגורים של היהודים, ברחוב היהודים.

בנובמבר שנת 1843 הניחו את אבן הפינה לבית הכנסת החדש. ביום שמיני לחודש אוקטובר שנת 1846 חנכו את הבנין החדש בפאר גדול. הבנין עלה כעשרים אלף טאלר. תהלוכת הנכבדים יצאה מבית מר בונהיים זנטור 1. בחגיגה דברו הרב המקומי רבי משה וולדשטיין והרב דר. גיבהרדט מוורשין. מנהל בית הספר היהודי המורה שטנציל 2 והפרנס מ. רוסק היו פעילים בטכס הזה. לסדר היום חוברה תוכנית על ידי מ. ציפרט. גם את הרב דר. הירשפלד הזמינו מוולשטיין לחג הזה, אבל הוא לא נענה.

בית הכנסת היה בנין בגובה של שלש קומות, בנין אבנים חזק. הבית עמד באמצע הצר וגן מטופל יפה. רק הצד המזרח גבל ברחוב צדדי ושקט.

מרחוב פרידריך נכנסים דרך שער של גדר גבוה לתוך הגן ועומדים אחרי ששים צעדים לפני שער בית הכנסת. שלש כניסות שם בצד המערב, שתים בצדדים לנשים, והכניסה האמצעית לגברים. תיכף נמצאים בתוך בית הכנסת. שם מקום של כמה מטרים פנוי לגמרי, ובהמשך הכניסה דרך ארוכה המובילה למקום הבימה ואחריה לארון הקודש. שני המקומות האלה בצד המזרח ואין מקום מיוחד לקריאת ספר התורה באמצע הבית, משני הצדדים של הכניסה הזאת הספסלים לגברים, שורות ארוכות. כעשרים מקומות בכל שורה מסומנות ע"י מספרים, לפני הבימה מתפתלת הדרך לשני הצדדים. כל צד מוביל למקום הרב בימין ולמקום החזן הראשי בשמאל, גם שם שורות של ספסלים כשמונה מקומות רק בכל שורה.

לבימה עולים בכמה מדרגות. וממנה עולים שוב ביותר מדרגות לארון הקודש ולפניו הקתדרה של המטיף, למטה מאחורי החזן ישנם כמה כסאות. עליהם יושב המגביה, בשעת גלילת הספר, אחרי גמר הגלילה, שמים או מעמידים את הספר לעגול מוגדר, ואין צורך שהמגביה יושב תמיד שם. כי על פי רוב נשמעה הדרשה בין סוף ההפטרה ולפני הכנסת ספר תורה.

כאן למטה באולם הגברים ישנם בערך 400 מקומות ישיבה, ולכל מקום יש גם מגירה, שאפשר לסגור. כבר בתחלת המאה הזאת רק כשני שליש של המקומות היו מושכרים או נמכרים, היציאה מן העיר גרמה, שהיו מקומות רבים פנויים גם בימים הנוראים. בפנים בית הכנסת שני יציעים גבוהים, אחד לנשים נשואות, ואחד לנערות. היציע מלא את שני הצדדים באורך כל בית הכנסת.

ההרגשה הראשונה בפנים היא, שהמקום אינו מקבל די אור מבחוץ, והאפילה היחסית הזאת נותנת למקום קצת השראה שקטה ומעבירה את הנכנס לאווירת קודש, ומרחיקה אותו מרעש הרחוב או מהחיים הסואנים בחוץ. בעזרת פנסים רבים ויפים מקבל בית הכנסת אור רב והחום של הספסלים והלובן של הבימה וארון הקודש מתמזגים לתאורה עשירה ומגנטית, המשפיעים לטובה על כונת המתפלל ועל מחשבות המבקר. מצד מזרח נכנסים יותר מהר לחצר, ושם שתי כניסות קטנות, משם נכנס הרב, כי שם חדרו ומדיו, ושם מתכונן כדי לגשת אל הקודש בימי חול מעוטר בטלית ותפילין ובימי השבת והחגים מעוטף בטלית על מדיו הרבניים.

הסדור הפנימי בבית הכנסת היה מעשה ידי שני אחים גולדמן מברומברג. האקוסטיקה היתה טובה במקום הזה, גם בכל השנה ומכל שכן בימים, שבית הכנסת היה מלא יותר.

מהמקדש המעט הזה השמיעו הרבנים את דרשותיהם, דברי הוכחה והוראה, כאן שמעו את שליחי צבור, שהעלו את כונת הקה"ל והיו אתו מליצי יושר לכל חודה ולכל בקשה. בתחלה התפללו כאן עם מקהלה, אבל במשך הזמן סרו מהמנהג הזה.

החזנים הראשונים לא התמידו במקום הזה. מ. טרייכנברג מיסי ברומניה, שהיה גם מורה לזמרה בבית הספר היהודי, עזב את המקום אחרי שלוש שנים. מוורשא בא בשנת 1884 החזן הראשי שור[4], יליד קשאו בהונגריה, שרצה להביא אתו גם כמה משוררים אבל סו"ס גם הוא לא נשאר שם זמן רב. יצחק יוטקיבסקי[5], היה רק זמן מה בגניזן ועבר משם למיליטש בשלזיה.

שלוש שנים בערך נהנתה הקה"ה מחזנות החזן יצחק היימן[6], שלקח בכל זאת את שם העיר אתו ונתפרסם אחרי כן כ„החזן מגניזן", יצחק היימן בא בשנת 1856 מגניזן לאמשטרדם והיה מכובד ומשובח כל ימי חייו. היימן נולד בשנת 1818 וחגג בשנת 1906 את יובל משרתו באמשטרדם בכבוד גדול, עתונים רבים כתבו עליו והביאו את תמונתו. זה היה בסוף מאי, אחרי כמה שבועות בתחלת אוגוסט נפטר באמשטרדם, הרב פרדנבורג והפרנס ב. א. אשר הספידו אותו והזכירו את כוחו בתפלה ואת גדולתו בקומפוזיציות הרבות, שנשארו ממנו.

בשנות השמונים בא החזן הלל אפפלבאום[7], לגניזן, הוא היה מתמיד במקום. ברשימות של שנת 1889 מופיע שמו בפעם הראשונה. הוא היה בעל קול יפה, תפילתו היתה נעימה ומזיגה טובה של חזנות הישנה ושירה מודרנית לפי הקומפוזיטורים הטובים ביותר. הקהל אהב מאד, לשמוע אותו, ובודאי בשנים כשחברו הגיע לגיל גבוה ולא שלט בקולו במדה הדרושה. אפפלבאום נפטר בגניזן במאי 1919. ההספד של הרב דר. יעקובזון נמצא עוד היום בידי משפחת יעקובזון. בתו הזמרית בלה אלטן. חברו בבית הכנסת היתה החזן השני שלמה

בלאושטיין, 8 נולד בקובנה פורים תר"ז 1847 שבא לגניזן עוד בסוף המאה הי"ט, והיה גם שוחט בקהלה. בתפלותיו הכירו יותר את החזן מהדור הקודם, לבו ופיו היו אתו וברגש רב אמר את הסליחות וכל התפלות, שהיו בעיניו בטוי לרגשי קודש ולהבעת תודה וחרדה גם יחד. בזמן השלטון החדש עבר לברלין בשנת 1925 ונפטר שם בשנת 1933 בגיל של שמונים ושש שנה. בתו רוזלי חיה בניו יורק. נשואה לרופא שנים ד"ר פיילכנפלד-פילד. אשת החזן נפטרה ביום כפור תרפ"ו — 1926 בברלין. בשנת 1924 ישב החזן דנקובסקי בגניזן, עליו אין ידיעות מפורטות.

כל המסורת של ישראל ביחס לתפלות נשמרה בבית הכנסת הזה, עוד קמו לסליחות בעוד לילה, התפללו כל התפלות בצבור יום יום, קדושת המקום השפיעה על המבקרים. בימי החורף התפללה הקהלה בבית הכנסת הקטן באותה החצר בבנין יפה, שהיה אפשר להסיק, מקום שהכיל כחמישים מתפללים.

לבית הזה, שקבל את השם בית הקהלה 9 נקדיש כאן כמה שורות. הבנין של שלש קומות עמד בחצר בית הכנסת, קצת אחורנית, עוד יותר רחוק מהרחוב. במאי 1898 חנכו את הבנין הזה בחגיגות רבה. למטה היה מקום לתפלה. שם התקיימה בכל שבת תפלת השכמה ושם התקיימה התפלה בימי חול בחורף ולפעמים אם הקור היה חזק מאד גם בשבתות. למעלה היה אולם רחב ומרוהט יפה, זה היה מיועד לישיבות לפרנסי הקהלה ולנציגיה, שם היתה גם לפעמים קבלת פנים לאורחי הקהלה או באסיפות מורים וכדומה. ובקומה העליונה היתה הדירה של השמש. זה היה שנים רבות הרמן שטוק, 10 שנפטר בגיל העמידה, יהודי אדיב ואהוב עד מאד, שקבל את כל אדם בסבר פנים יפות והראה יחס יפה לילדים ולתלמידים שבאו אתו בקשר. מותו בשנת 1910 היה צער לרבים. אחריו בא ש. מרגולינר, 11 שנשאר במקום עד השלטון החדש

שני השמשים האלה עבדו גם כשליחים ובגזברים בחברות השונות.

נחזור עוד פעם לבנין הקהלה.

בבנין הזה היו גם בצד אחד בתי השמוש וגם חדר הגון לשחיטות העופות. כאן חכה השוחט בשעות מסוימות לקהל, הכניסה לשני מקומות האלה היתה לגמרי מצד אחר של הבנין.

על הגג הגבוה של בית הכנסת היו שני לוחות הברית, שאין אינו יהודי אמר, כך מספרת השמועה, שהקהלה העלתה את לוחות הברית, כדי שלא "יעברו" עליהם.

בית הכנסת היה עשיר בפרוכות ובמעילים וכלי קדושה אחרים כך שהחליפו לחגים ולשבתות מיוחדות פעמים רבות בשנה את הכלים האלה. גם מספר ספרי תורה היה גדול. 12

הכובשים הגרמנים הרסו בשנת 1939 את בית הכנסת והפכו את המקום לגן צבורי. כך נעלם זכר הבנין המפואר הזה לגמרי. 13

וי על האי שופרא!

פרק ז.

בתי הספר בקהלה

יש להבדיל בין בית הספר היסודי או האלמנטרי כמו שאמרו אז ובין בית הספר לדת. הראשון היה בית הספר לילדים היהודיים מטעם הממשלה, אמנם בשתוף עם הקהלה. השני היה מוסד של הקהלה. הלמודים בבית הספר הראשון היו ברובם למודי חול ורק במעט מובדלות מבתי הספר הכלליים היסודיים של דתות אחרות, בשני למדו רק למודי קודש. בית הספר הראשון עמד תחת פקוח הממשלה והמורים היו פקידי הממשלה, השני נוהל בדרך כלל על ידי הרב וועד מיוחד מחברי הנהלת הקהלה, שפקחו על התכניות, הלמודים והבחינות שנערכו מידי שנה ושנה. הלמודים האלה התקיימו על פי רוב ביום הראשון לפני הצהרים ובכמה ימים אחרי הצהרים, אבל הלמודים בבית הספר הכללי התקיימו יום יום לפי תכנית, שיצאה מאת הממשלה ומשרד החינוך והתרבות במדינה. [1] בית הספר היסודי הזה נוסד בגניזן כנראה בשנות השלושים של המאה הי"ט. כבר בשנת 1838 נודע, שיש צורך בריאורגניזציה שלמה, ולה דאג מצד היהודים הפרנס מ. רוסק בצורה מופתית. זה היה בשנת 1847, ואז נאמר, שבית הספר הזה קיים כעשרים שנה. כמנהל נזכר בראשונה ב. שטנציל[2], שפעל הרבה לטובת טכס חנוכת בית הכנסת והתמסר לתפקידו במדה ששבחו חבריו בעיר והמפקחים מטעם הממשלה. בקיץ 1863 חגג את חצי יובל של עבודתו כמנהל. יום זה היה יום גדול לו ולקהלתו. בשש בבוקר נגנה לו המקהלה של חיל הרגלים בעיר, אחרי כן הביאו אותו מביתו לבית הספר המקושט, ברכו אותו ב"כתובת" מיוחדת, תלמידיו של עכשיו מסרו לו מקף עם כפתור של כסף, מורי בית הספר האונגלי, שליחות העיריה, פרנסי הקהלה וראשי ועד בית הספר היהודי הופיעו כדי לברכו. פרנסי הקהלה כבדו אותו בשעון של זהב ושרשרת של זהב. אחריהם באו תלמידיו לשעבר, דר. שרימר נאם לכבוד בעל היובל, מסר לו גם כן "כתובת" וגביע של כסף, מתנה נשלחה לו גם כן מתלמידיו בעיר ברומברג. סעודה חגיגית אחדה את כל חביריו וידידיו בשעה אחת בצהרים וארכה חמש שעות, המלך כבד את המנהל באות כבוד. זאת היתה בודאי השמחה האחרונה בימי המורה הזה. רק בערך שתי שנים עבד עוד והלך לעולמו באופן טראגי לגורל מחלת בנו האנושה. אי אפשר לברר היום את עמדת עמנואל מנדוס, [3] שהוציא בפעם הראשונה בשנת 1860 ספר על דת ישראל כספר למוד לבתי ספר ומכנה את עצמו בשער הספר כ„ריקטור בית הספר היהודי בגניזן". [4]

בין חבר המורים עבד בזמן הזה כבר המורה ז. ל. וולף, [5] שנזכר בין

ידידי הארגון לעדוד הספרות היהודית, שפעל בלייפציג. 6 וולף נפטר בגיל של 57 שנה בשנת 1874. מוסרים בקצת גאות, שמשאירים לאלמנתו עוד זמן מה את הדירה ונותנים לה פנסיה הגונה.

ברשימות הראשונות על הקהילה מופיעים כמורי בית הספר ש. יעקובזון, 7 עליו אינו ידוע שום דבר, המורה פינקוס והמורה רקבין. 8 האחרון כנראה המבוגר בין כולם קבל באיזה זמן את הנהלת בית הספר. איזידור רקבין נולד בליסא בערך בשנת 1832. הוא בא לגניזן בשנות השבעים או לפני זה וישב שם גם אחרי שעזב את ההוראה. הוא היה לפי מסורת משפחתית מלומד מאד ולקח גם תלמידים לביתו ועזר להם להכין את השעורים. במשך העבודה הזאת הרגיש חסרון בזה, שלא ידע את השפה היונית. רקבין פנה למנהל הגימנסיה ולמד אצלו בזמן קצר כל כך טוב את השפה הזרה הזאת, שהיה יכול להיות לעזר לתלמידיו ואפילו להכנה לתעודת הבגרות הספיקו ידיעותיו. כששאל את המורה המנהל דר. מיטנר, מה עליו לשלם: ענה הלה: לא כלום, והוסיף: היה לי עונג ללמד אותך יונית, כי לא היה לי אף פעם תלמיד כל כך טוב. רקבין נתן למורו כאות תודה קופסת כסף לטבק. היו לו שלוש בנות ומאחת מהן גר עוד נכד בברלין. רקבין נפטר בגניזן בשנים עשר לחודש אפריל 1889. 9

אין שום פרטים על המרה פינקוס. הוא מלא את תפקידו עשרות בשנים במקום והלך רק בשנת 1906 לפנסיה, ז. א. בו בזמן שמספר התלמידים ירד עד לחמישים. הקהלה החליטה בהסכמת הממשלה, להוריד את מספר הכיתות לשתים.

הותיק שבמורים היה עכשיו המורה מקס כאץ 10, שהיה ידוע כחזן טוב. כאץ לא האריך ימים. הוא נפטר בגניזן בגיל של חמישים ואחת שנה באביב 1908. כאץ היה כנראה בראשונה מורה באנטנינהיטה 11 בשלזיה, שם נולד בנו בשנת 1887, הבן הזה ארטור כאץ למד משפטים והשיג את התואר דר. למשפטים, אבל התעסק בהוצאת ספרים ותוים למוסיקה בברלין. המורה האחרון בגניזן הפרוסית היה לויס הירשברג, 12 שנולד בשנת 1872 בצרניקאו. שם בקר את בית הספר היהודי ואת בית הספר הכללי שהכין לכניסה לסמינר למורים. משם נתקבל לסמינר למורים היהודי בברלין, שעמד אז תחת הנהלת מיכאל הולצמן, גם הוא יליד פוזנה המדינה. הירשברג למד שם בשקידה ובהתמדה וגמר את חוק למודיו בשנת 1891. צעיר בשנים קבל תיכף את המשרה בגניזן, ונשאר שם עד שסגרו את כל בית הספר. הוא מצא שם עוד את המורים פינקוס וכאץ. שם נשא בשנת 1896 לאשה את יני לבית פובידצר וממנה נולדו לו כמה ילדים, שנים מהם עוד בחיים הבן דר. אלפרד הירשברג בברזיל ובן שני בריו די זניירו.

בינתים ירד בית הספר היהודי בגניזן למספר של 9 תלמידים בכלל, כי רוב הילדים מהרו לעזוב את בית הספר הזה ולעבור לבתי הספר הגבוהים. האוכלוסיה הוקטנה והילודה ירדה. בתחלת שלטון הפולנים עזב הירשברג את

העיר ונתקבל מיד בברלין לבית הספר העירוני הכללי ברחוב זיבל. שם עבד עוד כשבע שנים ונפטר בברלין בשנת 1927. הירשברג זכה לאהדת חבריו בעבודה ולאהבת תלמידיו. בברלין היה בין יושבי הסניף השרלוטנבורגי של חברת בני משה. 13

ככה נעלם זכר בית הספר היהודי בגניזן. רבים בכל העולם קבלו שם את ראשית למודיהם.

בית הספר לדת היה מוקדש לגמרי ללמודי קודש, וביחוד ללמודים בעברית. בית הספר זה נוסד כנראה בשנת 1869 כבית הספר של תלמוד תורה.

הרב המקומי היה ממילא מנהל בית הספר הזה. המורים של בית הספר היהודי נתנו גם בדרך כלל כמה שעות בשבוע במוסד הזה. הלמודים התקימו ביום הראשון בבוקר וכמה פעמים בשבוע גם אחרי הצהרים. במשך הזמן היה מיטל על המנהל, לתת יותר ויותר שעורים, כי מספר הילדים היה עוד די גדול ובית הספר היה מחולק לכמה כתות. עוד בשנת 1913 בקרו 73 תלמידים את בית הספר הזה.

הרב דר. יעקובזון אהב לתת שעורים לכתה הגבוהה בשבת אחרי הצהרים בביתו, בעקר בימות הקיץ. מורי בית הספר חיו בקשר עם החברים בערים אחרות במזרח פרוסיה ובקרו את אסיפותיהם. אסיפת מורים כזאת התקימה גם פעם בגניזן בשנת 1901.

הלמודים של שני בתי הספר נתנו בבנין של בית הספר היהודי. בית יפה ומרווח, שעמד מול צד מערב של בית הכנסת. בבנין הזה התפללו לפעמים גם החברות ושם היו טבלות זכרון של החברים הנפטרים.

ציוד בית הספר היסודי היהודי הזה התאים לדרישות הממשלה, כי גם מצדה היה פקוח על המוסד. גם כל עניני ההיגיניה היו מסודרים יפה. בשנת 1924 קבלו עוד 15 ילדים את למודי הדת בבנין הזה.

על גורל הבנין והציוד העשיר לא נודע שום דבר.

פרק ח.

בתי הקברות

בית הקברות העתיק ביותר, שקיים עוד במאה הי"ט, היה ברחוב וארשוי. זה היה בודאי פעם רחוק מהעיר, אז קרוב לתחנת בית הרכבת.

בקור לא קים במקום הזה.

בית הקברות השני הידוע מהזמן הזה, היה גדול ומסודר בטוב טעם. זה היה בסוף רחוב פרידריך אחרי בית הספר למסחר מול הקסרקטין של חיל הרגלים מספר 49. לפניו לצד הרחוב היה בנין של קומה אחת, שם כל החדרים הנחוצים לטהרת המת ולהכנתו. וגם אהל מיוחד להספדים בזמן הגשמים או מסבות אחרות, שלא הספידו את המת על יד קברו. תיכף בכניסה לאדמת הקברים נפגש המבקר בקברו של המנהל ב. שטנציל.

בשטח המרווח הזה היו מאות של קברים. מצבות שונות צינו את שם הנפטר והנקבר וגם את שבחיו. מלבד אבני חול מצאו שם אבני שיש וגם לפעמים גדר מסביב לשורת מתים, לציין אחוזת משפחות, שמצאו ביחד שם את מקום מנוחתם האחרונה.

כשקנו וחנכו את המקום הזה, בערך בשנת 1842, היה גם הוא מחוץ לעיר. נאום בגרמנית, שהדגיש את יעוד המקום הזה, ושירים שונים בעברית, נתנו את הסימן שהמקום מוקדש כבית קברות חדש לקהלה היהודית בגניזן. בו בזמן קנתה, או הקהלה או החברה קדישא עגלה מיוחדת להביא את המת מהבית שמה, כי הכלל היה, שלוו את המת מביתו לבית הקברות ושם הספידו את הנפטר כראוי. את העגלה הזאת עטרו בבדים שחורים.

ששים שנה שמש המקום הזה לתפקידו הנעלה הרציני והנכבד.

בתחלת המאה הכ' קנתה הקהלה מקום חדש. הוא היה ממש רחוק מהעיר בפרבר העיר, שנקרא רוזה. 1 מצב הקהלה, ז. א. המצב הכספי, היה אז כל כך טוב, שהקהלה החליטה, לתת את האדמה בלי תשלום למשפחת הנפטרים. גם החליטו לסדר שורה מיוחדת לאנשי שם בקהלה או לאלה, שעסקו בצרכי צבור באמונה. 2 השטח היה עוד יותר מרווח מבבית הקברות הישן והסדור הפנימי היה מתוכנן מראש לאור הנסיונות בבית הקברות הקודם. לא היה כל כך קל להגיע למקום הזה, השתמשו פעמים רבות בעגלות נסיעה שהביאו את קהל המלוים ומכל שכן את האבלים ואת הקרובים לשם.

מסביב לבית הקברות הזה היה גדר גבוה מאד של ברזל. בכניסה למקום עומד בנין חזק ויפה, כמה חדרים בצד לשומרים על המת, לטהרת המת וחדר קטן על יד האולם הגדול, בו הספידו על פי רוב את הנפטר. ההרגל של

הספדים על יד הקבר ירד מעל הפרק, כאן היה אפשר לשבת על כסאות נוחים ועל ספסלים. סדור מיוחד נתן לרב את האפשרות להספיד את הנפטר, גם אם המספיד היה כהן, ועל יד האולם היה חדר קטן כעין פרוזדור, ממנו יצא, מי שמהר לקבר לפני שהארון יגיע לשם.

על יד השער בגדר או למעלה ממנו קראו את הפסוק „והלך לפניך צדקך, כבוד ד' יאספך".

עומק ורוחב הקברים היה קבוע מצד העיריה ואין לשנות.

הציונים ז. א. המצבות היו גם כאן שונים והראו כבר פעמים רבות את סימני התקופה, ז. א. עושר ופזור הון דברו גם ממקום הזה, שהיה צריך לתת שיון מלא לכל אחד, ששב אל האדמה, ממנה לוקח. השמוש בפרחים גדל בשנים אלה, זרים או סתם פרחים עם כתובות על סרטים נראו פה ושם. פעם גם נראתה תמונתו של הנפטר בתוך המצבה. אבל כל הסדור הפנימי היה ממש למופת ועשה רושם טוב על כל המבקרים.

גנן לא יהודי גר במקום הזה וקבל על עצמו את הטפול בקברים לפי רצון המשפחה ונגד תשלום הגון.

איך הזמינו אז את הקהל להלויה? מלבד זה ששמועה על פטירת חבר הקהלה עברה מהר בכל הצבור, הודיעו בעתונות היומיומית על ידי מודעה מיוחדת. כי בדרך כלל עברו שני ימים או יותר, עד שקברו את המת ז. א. עד שקבלו את הרשיון לזה. בהערות נביא דוגמה של מודעה כזאת.[3]

את מצות הלויית המת קימו בגניזן יפה מאד, ותמיד היו קהל רב נוכח, כדי להפרד מהנפטר. הקהל הזה לא התפזר ולא נעלם, עד שגמרו את כל הטכס עם הקדיש האחרון ועם העמדת ה„שורה".

בית הקברות הזה ועוד יותר בית הקברות הקודם היה המקום, שבו בקרו צבור רב אחרי אמירת הקינות בט' באב, כולם יחד מבית הכנסת. גם בימי הסליחות באו רבים לשם מהעיר וגם מחוצה לה, כדי להשתטח על „קבר אבות".

הזכרים באו להלויה בתלבושת כהה או שחורה ובדרך כלל כובע גבוה על ראשם. נשים גם השתתפו בהלויה, אבל הלכו על פי רוב אחרי הזכרים. רק בני המשפחה הלכו יחד גם גברים וגם גברות.

הכובשים הגרמנים ישרו בשנת 1939 את בית הקברות, העבירו את כל אבני המקום והשתמשו בהן וקבעו את המקום למחסן חומרי בנין. וכך שמוש השטח גם היום. [4]

כך הפריעה יד אכזרית את מנוחת קדושים וטהורים, שזכרם לא יסוף מזרעם!

פרק ט'.

חיילים יהודיים בצבא הפרוסי

האמנציפציה שנתנה לאט לאט שויון זכויות ליהודים בפרוסיה, הטילה עליהם גם את החובה לשרת בצבא. אף על פי שהיהודים לא עלו בדרגות כמו האינם יהודים, שרתו בנאמנות והשתתפו גם במלחמות, כשהמדינה קראה לנשק ולמלחמה. גם הצטיינו וגם נפלו חללים עבור המולדת.

ככר במלחמה של שנת 1864 השתתפו שלושה יהודים, ויותר בשנת 1871. אז עלה מספרם כמעט למנין. ביניהם הרופא דר. פרדיו, 1 שהצטיין בשתי המלחמות ונפטר בגניזן בשנת 1895. רבים נפצעו ואחד נפל כקרבן, זה היה ליופולד הירשברג, שנפל בקרב על יד קיניגגריץ 2 בשלישי ליולי, הוא רצה להוציא את המאיור שלו הפצוע מתוך האש ונפל מכדור האויב. לזכרו תלתה הקהלה טבלה בבית הכנסת ועליה המלים האלה: „ליופולד הירשברג בנו של הסוחר מרקוס הירשברג היה חיל מרצונו הטוב בקומפניה העשירית של חיל הגרדה 3 מספר 10. הוא מת מות גבורים בקרב בקיניגגרץ בג'יולי, כשלקח את מאיור שלו הפצוע מתוך אש האויב. המלך וילהלם כבד את החלל בזה, שהיה נוכח בהלויתו". בין החיילים של השנה הזאת היה גם מרקוס בראכפוגל, וכל העתונים וביחוד ארגון החיילים מהמלחמה הזאת כבדו את זכרו והיו נוכחים בקבורתו בשנת 1911 וירו על קברו יריות כבוד.

רב היה המספר של המשתתפים במלחמת העולם הראשונה, ורב גם מספר הקרבנות. רבים גם קבלו אותות כבוד והצטיינות, ואף אחד מהם לא זכה בטוב שהבטיחו אז לחיילים בתחלת המלחמה. ובודאי שהצורר החדש לא זכר את מעשה הגבורה של רבים ולא את הכבוד שהבטיחו להם.

באוקטובר 1914 נפל בצרפת ונקבר שם בנו של הרב הבחור שלמה יעקובזון, והוא רק בן 18. האב השכול הקדיש לזכר בנו שיר בשם „אמו של המתנדב". 4 שני אחים אברמציק נפלו אחד בשנת 1914 ואחד בשנה השניה. קרבן מר מאד למשפחה וליהדות כולה היה שהסטודנט למשפטים לודביג פראנץ מאיר נפל במאי 1915. הוא נפל ברוסיה ונקבר בגניזן, ההספד של הרב המקומי יצא בדפוס. הבחור הזה היה בן למשפחה שהתבוללה כמעט לגמרי, הוא הכיר את היהדות לא מהבית אלא מהספרות, אחרי שבא בקשר עם ציונים צעירים והפך לציוני נלהב מאד. על חייו ועל דרכו בתנועה קוראים היום בספר השירים שלו, שיצא בברלין בשנת 1916 אחרי מותו עם הקדמה מאת הרב דר. א. כהן, הלוחם הציוני הידוע. 5 השירים ברובם לאומיים יהודיים. זכר טוב אחר לא יכלו לבחור כדי להנציח את שמו.

בנו הבכור של הרב הדר. יעקוב יעקובזון קבל אות כבוד בשנת 1915. כמו כן הרוקח הינצ'מן, בנו של הבנקאי, ורודולף שפיץ, בנו של בעל מסעדה בגניזן. גם זיגפריד לוין קב' אות הצטיינות זאת.

אותות כבוד ממין אחר קבלה הרבנית יעקובזון והבחורה הילדגרד גימקיביץ, בת הפרנס.

נפ' גם אחד מבית אי'סנר.

מספר החללים האלה הגיע עד למעלה מעשרים, כוחות צעירים וכוחות העתיד של הקהלה ושל העיר. מעטים נקברו בגניזן, רובם שוכבים וישנים את שנתם האחרונה בארצות שונות, לדאבון המשפחה ולצער המכירים.

רבים שבו פצועים הביתה, אבל לא מצאו את העיר שעזבו, רוחות של' תקופה חדשה שררו בעיר, שלא קבלה את ילידי העיר היהודיים בסבר פנים יפות. והם פנו עורף לעיר הזאת, וסימני המלחמה נראים ולא נראים לקחו אתם לעבודה חדשה וסבלו או הלכו לעולמם לרגל פצעי המלחמה רחוק משם ולא במנוחה ולא תמיד בכבוד הרצוי להם.

את המצב הזה לא נבאו אלה, שהבטיחו ליוצאי מלחמה: תודת המולדת בטוחה לכם!.

פרק י׳

היחס לארץ ישראל בקהלה

ארץ ישראל ארץ האבות וארץ העתיד המקווה היתה קרובה ללבו של כל יהודי בכל תפוצות הגולה ובכל תקופות הגלות. שהזכירו את ירושלים ואת הארץ בתפלה, שזכרו את קורות האומה בארצם, שלמדו על ידיעת הארץ כילדים, שראו ברוב המפות הנדפסות הגדולות של כל העולם את מפת הארץ בעמוד הראשון. כל זה הנציח את הזכר והגדיל את התשוקה. ומה היה יכול לעשות היהודי בגולה למען ארץ ישראל? הוא קיים את „גם בכינו" ובכה ממש בימי האבל הלאומי והתפלל יום יום וברגש יתיר בימי התעניות, שישיב ד׳ שבותינו. הוא ידע שנסעו בכל תקופות לשם, שישבו תמיד יהודים בארץ האבות.

וגם זה ידע כל יהודי, שרבים מהנרדפים מחפשים ומוצאים מקלט בארץ האבות, ורבים מאלה באים בחוסר כל לשם וצריכים לאכול את לחמם בזעת אפם.

כך היה הרעיון הראשון, שעזרה כספית עדות לאהבת ארץ ישראל, וכל אחד לפי מסת ידו היה מוכן לשלומים אלה.

בזאת הדרך רכשה לה חברת כי״ח-אליאנס — אוהבים ותורמים רבים 1.

משנות השבעים אספו כסף לשם זה כתרומה שנתית גם בגניזן. לפי הרשימות הקצרות שבידינו הוברר לנו, שאנשי שם דאגו לענין זה ומספר התורמים נשאר או עלה מדי שנה בשנה. כך הוציאו לפועל את העזרה ליושבי הארץ ולהתישבות בארץ עד השנים הראשונות של המאה הזאת. מאז נפסק כמעט כל הענין. סבה לזה ראשית יסוד החברה הגרמנית היהודית ״עזרה״ שגם היא תמכה במוסדות החדשים בארץ, יסדה גם בתי ספר שם. ושנית הסכסוך שחל בין הסניף של כי״ח בגרמניה ובין המרכז בפריז.

ממין אחר היתה העזרה הכספית שנשלחה לארץ ישראל לטובת בתי חולים, בתי יתומים, כוללים, חברות ויחידים על ידי הרב דר. א. סלפנדי, שיזם את הרעיון הזה, לעורר את כל יהודי גרמניה ואוסטריה והונגריה. פעולתו היתה רחבה מאד. רצונו היה, שלא יפנו במכתבים של שנוררות מארץ ישראל לעשירי העם בכל מקום שהם, להיפך הוא חשש, שאלה הכותבים לא דוקא הזקוקים ביותר. בכל עיר ועיר בכל קהלה וקהלה היו קופות לטובת ארץ ישראל, הנשים נתנו כסף בשעה שלשו את העיסה לכבוד שבת — כסף חלה קראו לזה, רבנים, מורים חזנים אספו בהזדמנויות של שמחה כסף בין המשתתפים. היתה קימת הרשמה לנעדרים בבתי זקנים או בבתי יתומים, שאומרים קדיש בשנת האבל ושמרו על יום הזכרון שנה שנה.

בגניזן הצטיין יהודי אחד, שנתן ואסף לצערי בלי לרשום בדרך כלל את שמות התורמים, טוביאס דניאל[2], ממשפחה ידועה. שמוצאה מעיר קרוטושין במדינה, הוא העושה והמעשה כעשרים שנה. את חלוקת הכסף קבע הוא. רק במקרים מעטים מזכיר הוא גם את שמות התורמים, למשל לבנין בית החולים שערי צדק בירושלים נותניב הוא ועוד שני אנשים יוסף קשיבינוס ומ. פריינדליך, כל אחד 20 מארק, סכום די הגון[3].

במקומו מעביר בשנת 1908 הפרנס ב. כהן את הכסף שאסף למען ארץ ישראל. והאוסף הזה מתמעט. יש להניח, שהכספים האלה באו בחלקם לא כמתנות חד פעמיות, אלא גם מ"קופת ארץ ישראל" שנמצאה בבתים רבים וגם בביהכנ"ס.

את מקומם של כל האמצעים האלה, לעזור לישוב בארץ, קבלה אחרי כן התנועה הציונית על עצמה, משנת 1905 נתנו רבים שמספרם גדל מדי שנה לשנה, תרומות לקרן הקימת, וצעירים מלאי התלהבות לתנועה הזאת נצלו כל הזדמנות לאסוף פרוטות על פרוטות, בחגים של העם וימי האבל של האומה, בשמחות בבית ושמחות בחגיגות, ואספו בחריצות מופתית הון רב למען האחים בארץ ישראל, הנרדפים והאומללים, ועוד יותר למען הבונים, שמכינים את האדמה ואת הקרקע לישובים החדשים, שצמחו ופרחו והביאו סוף סוף, למה שעינינו רואות. לתחית העם החופשי בארצו, למדינת ישראל[4].

בכבוד ובגאוה יזכיר העם תמיד את מפלסי הדרך, את אלה הרבים מתושבי גניזן, שצאצאיהם אזרחי הארץ ויושבים בארצם ומגינים עליה.

פרק יא.

האנטישמיות בעיר

בדרך כלל יש לקבוע שהיחס בין חברי הדתות היה טוב. לא קרו מקרים רציניים נגד היהודים בעיר ולא היו מעשים של זדון נגד רכוש יהודים או נגד המקומות הקדושים של הקהלה היהודית.

כבר הזכרנו, שעתון כללי בעיר הדפיס בשנת 1878 מאמר חריף של הרב המקומי נגד רדיפות היהודים ברומניה. בהתאם ליחס זה חתמו שני רבני הקהלה בשנות 1884 ו 1893 על הצהרה שפרסמה בכל חלקי גרמניה על „אהבת הרע", מצוה שחלה גם כלפי אינם יהודים וכמובן שאסור להונות או לרמות גם את אינם יהודים בעסק במסחר ובעבודה. על כן אין לדון מסימני האנטישמיות שהופיעו פה ושם על המצב הכללי. לעתים די קרובות רצו העתונים הפולניים במדינה לשדל את הפולנים נגד היהודים וגם נגד הגרמנים הפרוטסטנטים. הם חזרו והכריזו ואהבו לעשות את זאת ביחוד לפני חג המולד: „פולנים לכו לפולנים". 1 ז. א. קנו רק בחנויות הפולנים. דבר זה לא היה יכול להשפיע במדה רבה, כי החנויות היו ברובן בידי היהודים ושם היו צריכים לקנות. במקרה אחד פרסם העתון „חי" 2 את שם אשה פולנית, שקנתה רק מיהודים, באותה השנה העניש בית המשפט בגניזן נגר שלעג על חג הסוכות של היהודים.

שני מקרים ראויים לזכר מיוחד, כי קרו בפומבי וללא צורך או תועלת.

הענין הראשון נוגע בחברת הקשתים 3 בעיר. בשנת 1898 רצה היהודי המבורגר להתקבל בחברה הזאת כחבר. הדבר בא לפני האסיפה השנתית, נוכחים היו 45 פולנים ותשעה גרמנים. יושב ראש ציר בעיריה פולני בשם גונזיצקי הציע, לדחות את הבקשה הזאת בטוענו: החברה הזאת קיימת כבר מאה שנה, ואף פעם לא היה יהודי חבר בה. אם נקבל את המבורגר, נצטרך לקבל גם יהודים אחרים, ואנו יכולים להגיע פעם למצב זה, שיהודי יהיה מלך הקשתים, 4 דבר בלתי אפשרי. ולפי זה המבורגר לא נתקבל.

הדבר השני קרה בתקופת „השלום הפנימי". בשנת 1915 נשלח עורך דין יהודי, ששרת בצבא, מהחזית הביתה ושוחרר לגמרי, כי קבעו בו מחלת לב, שפוטרת אותו מכל שרות. אבל גוי אחד הפיץ את ההשמצה, שלא בדרך ליגלית שוחרר היהודי. בית המשפט בגניזן העניש את בעל דברי העלבון הזה בעונש של 900 מארק.

כאן המקום לעמוד על דעת הפרופיסור מאיר מהגימנסיה בגניזן, שחבר בשנת 1913 את ספר היובל לקיום של חמישים לבית הספר הזה. 5 הספר רב התוכן מביא על פי רוב עובדות מבוססות על מיסמכים שונים, שנכונותם למעלה

מכל ספק. אבל לפעמים מכניס הכותב גם את דעתו הוא. וכאן לא היה זהיר בדברו. גם הוא קיבץ שמספר התלמידים היהודיים בבית הספר ירד בשנים האחרונות, ומסביר את הדבר על ידי העובדה של הגירה מצד אחד ועל ידי ירידת הילודה מצד שני. אבל כדי להסביר את המצב הקודם שמספר התלמידים עשרות בשנים לא היה ביחס נכון לפי מספר האינם יהודים, כותב הפרופיסור מאיר את המשפט הזה, פירוש הדבר הזה ברור מאד, רק איש אמיד יכול להרשות לעצמו לשלוח את ילדיו לבית הספר הגבוה, בידי העני יצליח הדבר רק על ידי קרבנות גדולים, ככה חלק גדול של האוכלוסיה הקתולית אינו יכול להגיע לזה, שהילדים יבקרו בגימנסיה 6 ז. א. הכותב מבאר ומתאר, שהיהודים היו העשירים. ולא היה קשה להם, לשלוח את ילדיהם לבית ספר גבוה, אצל הקתוליקים היה לכתחלה מן הנמנע לחשוב על דבר זה. כאן המחבר טועה או נגש לענין זה בגישה שאיננה נכונה.

כי יש להוסיף, שהיהודים מטבעם שואפים לתת לכל ילד חינוך הגון ולהכניסו לעולם הדעות. רצונם גם שבן ובת יעלו על ההורים בתרבות העולמית. ועל כן הם מוכנים לקרבנות רבים וגדולים ומשתדלים בכל אופן לאפשר לילדים את הבקור בבית הספר. ועוד יותר אפילו אם הילד אינו מוכשר ביותר, יוציא האב כסף למורה פרטי, כדי שישיג את מבוקשו. המציאות בחיים גם הראתה לכל אב יהודי, שאין מקום רב ליהודים במסחר, ובמקצועות החפשיים בכל זאת יגיע לעמדה ולפרנסה בטוחה.

אם כן אין הכסף עונה כאן את הכל, רק גורם נוסף לשאיפה היוצאת מבחינה אחרת. וסוף סוף הילדים והתלמידים היהודיים היו על פי רוב בין הטובים בכתות וקבלו פעמים רבות גם סטיפנדיות, והדרך הזאת עמדה בודאי לפני כל הדתות.

בסכום יוצא לנו, שהאנטישמיות בעיר לא גברה ולא היתה שיטה לא בהנהלת העיר ולא בתושבי העיר, אמנם תיכף כשהשלטון הפולני התחיל, גברה השנאה ליהודים, כי עכשיו ראו ביהודים עוד יותר את אוהבי הגרמניות והתרבות הגרמנית, ראיה לזה, שרוב היהודים עזב את המולדת הזאת ועבר לגרמניה.

יש להעיר עוד על מקרה אחד, רק שאינו ברור, אם זה קרה בגניזן. שען בגניזן מחפש בעזרת העתונות היהודית מקום פרנסה ליהודי, שפוטר מעבודתו כמפקח בבית הספר לרגל אנטישמיות 6.

פרק יב.

המשפחות היהודיות בגניזן ופזורן

הדגשנו פעמים רבות, שבכונתנו לתת בחיבור הזה גם תאור על גורל המשפחות היהודיות בקהלה ובעיר. בכל הפעולות הרבות בקהלה מופיעים שנים רבות אותם השמות, ז. א. שהיו משפחות שהשתרשו שם במדה רבה ודור דור נשאר במקום והמשך במסורת האבות. גניזן לא היתה עיר קטנה וגם הקהלה לא היתה קטנה ביותר, ביחוד בהתחלת יסודה. בכל זאת היה בדרך כלל להכיר שיש רצון חזק לאחוד ולשויון הדעות והחיים. גם ראשי הקהלה וגם החברות הרבות ראו במטרה, לארגן ולאחד, שאיפה רצויה לטובת הפרט ולטובת הכלל.

פתאום משנת 1919 והלאה חפש כל יחיד את דרכו הוא, אין קבוצה שיצאה בכונה, להתישב שוב ביחד, אין אפילו משפחה שלמה שיצאה מיד לאותו הכוון, אחים נפרדו ובנים התפרדו. אחרי מלחמת העולם הראשונה ואחרי המפלה האיומה של גרמניה, היה צר המקום בכל הארץ הגדולה הזאת. ואדם קרוב אצל עצמו.

מבחינה הזאת יש להבין, מה שמובא בפרק הזה, שמכיל גם כן חומר על גורל המשפחות אחרי הגירוש השני משנת 1933 והלאה.

העובדות המעטות, כי על גורל רוב המשפחות לא השגתי שום ידיעות ברורות, תדברנה לעצמן ותבארנה גם את החסר הרב בפרק זה.

נתחיל במשפחת אילסנר,[1] שבאה בשנת 1904 לגניזן. האב קנה את החנות מגיסו לסר פינק, שהיה שותף למיסד החנות לויס ברי[2], החנות הזאת נוסדה בשנת 1848 וגדלה במדה הזאת, שהעסיקה כשלושים פקידים. מוצא המשפחה מעיר קורניק. גם במדינה פוזנה. כל הבנים של בעל החנות הצטיינו בפעילותם לתנועה הציונית ורבים מהם יושבים כעת בקרית עמל ע"י חיפה. חלק הלך כבר לעולמו.

ענף אחר של המשפחה הזאת ישב כבר מקודם בגנז. ועבר משם לפוזנן העיר. נכד של מיכאל אילסנר, שנולד בגניזן בשנת 1850, יושב כעת בריו די ג'ניירו.

ממרדכי בש,[3] שנולד כבר בברלין וגר כעת בהרצליה בישראל קבלתי כמה ידיעות על משפחתו שישבה שנים רבות בגניזן. הראשון שידוע היה מיכאליס שמואל בש, יליד פוזנה, שנפטר בשנת 1884 בגניזן, בנו אמיל נפטר בברלין בשנת 1928. צאצאים חיים בטשילה, בארצות הברית ובחלקם הקטן במדינת ישראל.

על משפחת שפרינץ[4] יש למסור: יהודה או יוליוס שפרינץ נפטר בגניזן

בשנת 1880, אשתו היתה מרביטש, בתם פרידה היתה נשואה למס 5 בפילנה, בנם יוליוס נפטר בברלין 1922 לרגל מחלה, שממנה סבל מזמן מלחמת העולם הראשונה. ילדי המשפחה חיים בניו יורק ובת אחת לאה נשואה לבר־אילן בתל אביב. היא פעילה בנשי מזרחי שם. אחות הסבתא שפרינץ היתה נשואה ללויס ברי בגניזן, היא ובעלה נפטרו בברסלאו, בתם רגינה ברי היתה נשואה להרב דר. איזידור הירש, רבה של פרג, אחיה של הרבנית יעקובזון בגניזן. על גורל המשפחה ידוע רק מעט.

שתי משפחות קצת קרובות חיו בגניזן בשם פובידצר 6 ופוביטצר (פונדר).7

הראשונה ישבה שם בודאי כבר בתחלת המאה הי"ט. כבר הורי וולף פוביטצר, שנולד שם בשנת 1851 ישבו שם, וולף פוביטצר ומשפחתו עזבו את העיר בשנת 1920 ופנו לברלין, שם נפטר ראש המשפחה בשנת 1933, האלמנה נפטרה בלונדון 1945. מחמשת הילדים גרים שנים בישראל — עורך דין דר. ברונו פ. כעת ברמות השבים והאלמנה מרגריטה זומר לבית פוביטצר ומשפחתה בתל־אביב, האחרים בלונדון או בארצות הברית.

שני הילדים שחיים במדינת ישראל ציונים ותיקים שפעלו לטובת התנועה גם בגניזן ובכל מקום מגוריהם. 8

ראש המשפחה השניה וילהלם פוביטצר — אחרי כן פונדר — נפטר בארצות הברית. שם חי בן אחד מקס והבן השני אלפרד חי בסאו פאולו.

בין החנויות היותר יפות בעיר גניזן הזכרנו כבר את הפירמה בקר ושות. בעלי החנות הזאת היו בזמן האחרון טשימקי ושטקיל. 9 ההורים של בעל החנות טשימקי נולדו בגונזבה ונפטרו כנראה ברביטש. שם היה סבם חזן בקהלה. מהחמשה הילדים יצאו כבר בשנת 1900 בערך שלשה לארצות הברית. על החנות של ה. אוהנשטיין 10 ברחוב פרידריך מס' 1 כבר דברנו. מלבד כלי בית מכרו שם כלי תאורה, עגלות לילדים מפות צעצועים ועוד דברים רבים. העסק נוסד בשנת 1882, אחד מבני המיסד זיגמונד אוהנשטיין, נולד בגנ. בשנת 1887 חי כעת בסאו פאולו בברזיל, חלק מהמשפחה היה גר בעיר פוזנן.

בתו של החזן בלאושטיין נשואה לרופא שנים דר. פיילכנפלד, כעת בשם פילד 11, גרה בניו יורק, אין להם ילדים.

ידיעות מפורטות יותר אפשר להביא על משפחת קורטציג 12. מוצא המשפחה מעיר אינוברצלב הידועה אצל הפולנים בשם לסלאו ואצל הפרוסים קבלה את השם הוהנזאלצה. משם בא לויס קורטציג בשנות השמונים לגנ., כבעל טחנת שמן, שם נולד להם הבן פריטץ, בוגר של הגימנסיה בעיר, שחי כעת בברלין. את טחנת השמן בנה שם בשנת 1879 אהרן אברהם קורטציג ומסר את ההנהלה לחתנו י. לויזון, בתו נזכרה למעלה כזמרת בשם אליזבט לי. אחרי פטירתו של י. לויזון נהל לויס קורטציג את העסק בנגּ, עד שעזב את העיר בשנת 1905 ונהל בית חרושת לגפרורים באלנשטיין בפרוסיה המזרחית.

נכדים וקרובים של אברהם אהרן קורטציג חיים כעת בארצות הברית ובמונטי-בידיו. הזמרת ליי נפטרה בטריזינשטדט ואחותה התאומה, אשת עורך דין גרינברג חיה בקרב ילדיה ונכדיה באורגואי. פריץ קורציג המוסר את רוב הדברים מזכיר במכתבו את חבריו ומכיריו מבית הספר, למשל את ריכרד הוניג, פרופיסור למשפטים בניטינגן,[12] אביו היה עורך דין בעל שם בגנ. הוא מזכיר פרט קטן, אופייני לרוח המשפחות: בכל יום רביעי נפגשו בבית הוריו בעל הבית אומן בצילו, בעלת הבית אומנית בכנור ופרידה קיניגסברגר אומנית בפסנתר.[13]

דבר מעניין מספרת רוזה מדר[14] מבית שינברג, קרובה למשפחת ביטרמן בגנ. הורי ביטרמן ישבו בגנ. זמן רב, דוד שינברג מקראקא היה נשוי לפרידה ביטרמן, ולהם בית משקאות חריפים ממול מחנה הצבא בגנ. שני ההורים היו חרשים אלמים ולהם היו שבעה ילדים שבאו כצעירים לזקנים ביטרמן שכבר ישבו בגנ, כדי ללמוד לדבר, וכולם דברו. רוזה מדר אלמנה יושבת עם ילדיה בניו יורק זה ארבעה שנים, מקודם גרה כ 14 שנה בלונדון, לשם הגרה מברלין.[15]

דוגמה אופיני לגורל המשפחות בתקופתנו נותנת משפחת דשיאלינר — ליבנטל. החייט קארל דש. ליבנטל נולד כנראה בגנ. בשנת 1851 ונפטר שם בשנת 1919, אשתו והילדים עברו בשנת 1923 לברלין ומשם 1937 לתל אביב. אם המשפחה רבקה מבית בש נפטרה בתל-אביב בשנת 1950. אביו של קארל היה רפאל ליבנטל. משבעת ילדי הזוג חי הרוב בארצות הברית. הבת יוהנה נשואה לרופא שנים דר. הנס קוטנר בלונדון. להם שני ילדים ושני נכדים, כולם בלונדון. השען פיליפ ליבנטל היה קרוב לחייט ק. דשיאלינר-ליבנטל. בנו של פיליפ הנרי עבר מג. לוירצבורג ונעלם משם בזמן מלחמת העולם השניה.[16]

משפחת סולקה[17], ישבה שנים רבות בגנ. הראשון שידוע לנו היה ליב סולקה ואשתו גוטה לבית ירוצינסקי, בנם הבכור היה שמואל נשוי לבלומכן שוחר, בנו הרביעי של שמואל סולקה היה אברהם סולקה[18]. יסד את עסק של הובלה בגנ. יחד עם עסק של פחמים ורכש לו שטח גדול בשוק הירוק עם בנין מגורים גבוה. בחצר היה מחסנים גדולי- לפחמים ולסחורות אחרות ומצד השני קרוב לכנסית הרחוב פפאר היה שטח בלתי בנוי ולא בשמוש. אברהם סולקה היה נשוי לגוסטל לויט מפוזנה העיר ולהם שמונה ילדים, אב. סולקה ואשתו מתו בגיל למטה מחמישים ובניהם משה וישראל המשיכו לנהל את העסק וגרו בביתם. הם הובילו סחורות עד מעבר לגבול הרוסי ואחרי כן העבירו רהיטים וכלי בית בארגזים הבנוים לשם זה — דומים לליפטים בזמננו — לכל חלקי גרמניה. אחד מילדי אברהם סולקה יצא כבר בשנות שמונים לארצות הברית ומת שם בעיר גרינויל והניח אשה ובת. כל הילדים האחרים נשארו בגרמניה. משה סולקה נפטר בגנ. בסוף מלחמת העולם הראשונה 1918 ובנו הבכור היה זמן מה שותף בעסק של אביו. בשנות העשרים במאה הזאת כבר לא נשאר אף אחד מכל המשפחה בגנ. הם יצאו לברלין ולהנובר ונשארו שם עד זמן הרדיפות

על ידי הגרמנים. כעת ילדים ונכדים של בני אברהם סולקה בישראל, בגרמניה ובארצות הברית.

בני ליב סולקה אחר, שנולדו בגנ. לפני 1850, עזבו את העיר ויצאו לברסלאו, צאצאיהם חיים, למשל זלמה שיפר מבית סולקה, במונטיבידיאו. 19

קרוב למשפחה היה מקס סולקה, שנולד בגנ. לפני 1850 ונפטר בפרנצלאו 20 בשנת 1903. אחדים מאלה כנראה יצאו לארצות הברית, והאחרונים מבית סולקה עזבו פרנצלאו בשנת 1906 בלכתם לברלין.

בשנת 1905 נפטר בגנ. הוגו פסטחובסקי, בנקאי. אשתו הדביג מבית לנדסברגר וארבע בנותיה עברו לברלין וגרו שם. האלמנה ושתי בנות מצאו את מותן בשלטון החדש בגרמניה, אחות אחת נפטרה לפני זה, ואחת נשואה להרמן מילר הגיעה דרך שנגחאי לארצות הברית ויושבת בלוס אנגלס. שמה הרטה. 21

בשנת 1918 עזבה משפחת יידל, בעל חנות מכולת, את גנ. בת אחת נשואה לביין גרה בתל אביב. 22

מרגוט פירדר, 23 ממשפחת פירדר בגנ., גרה בחיפה, פרטים על המשפחה לא קבלתי ממנה.

קצת אגדתי מוצא השם נדלר בגנ. ר' אליהו אשכנזי מספר, שבזמן רדיפות בקאליש, נצל ילד אחד בגנ. אם הילד שמה לו סיכה או מחט מאחורי האזן, ועל שם המחט נקרא שמו ושם זרעו מחט. 24

נספח

אברהם א. סולקה

בט׳ באב תשי״ד, ביום המר של האומה הישראלית, שמתאבלת שנה שנה על חורבן בית המקדש ועל שהלכו בניה לגולה, בכו רבים על יד ארונו של הדר. א. סולקה.

מאות ואלפים לוו את הארון הזה למנוחת עולמים בשכונת סנהדריה בירושלים ואנחות ובכיות שונות נשמעו. הנה החבר היקר הלך לעולמו, הנה הרופא המסור והנאמן נפטר, הנה ידיד עיר הבירה לא יסייר ולא יטייל בעיר ובסביבותיה, המארגן והמאזין, הדורש והמרצה והמדגים — דבריו לא ישמעו עוד, לא בחוג המצומצם של חבריו לדעה ולעבודה, לא בביתו הפתוח לרווחה, לא מעל גבי בטאוני המקצוע שלו, ולא בקרב מתפללים ונהים אחרי המסורת הקדושה בישראל בבית הכנסת ישרון בירושלים.

קול נהי אחד נשמע, כולם היו משותפים בצער ובבכי, אבל סבת הבכי לא היתה שוה לכולם. כי מהאחד לקחו את הרע, ומהשני את הרופא, מהאחד את בעל שיחה נעימה ומהשני את העוזר המצוי בכל עת ובכל שעה, מהאחד את ידידו באהבה לירושלים ומהשני את הבקי בכתבי הקודש ובמנהגי ישראל.

מה מקורות כחו ונשמתו של דר. א. סולקה ?

בתחלת תמוז תרנ״ו נולד אברהם סולקה בעיר גניזין, בפולנית גניזנו, למשפחה, שישבה שם לא רחוק כל כך מהגבול הפולני מאות בשנים. אביו סוחר איש תם, וישר וחרוץ, נהל יחד עם אחיו את העסק שנקרא על שם הסב אברהם סולקה, אמו גם כן ממחוז פוזנה מקמפין על גבול אחר, קרוב לרוסיה, לקליש, אשה משכילה, תקיפה ובעלת יזמה רבה מבית פישר שם. הילד הכיר בבית את כל הנוהג היהודי הנאמן, נשלח בן שש לבית הספר פרטי כללי ולבית הספר היהודי רק לשם למוד למודי הקודש. הרב שבמקום היה מבאי ביתם, אע״פ שלא היו מהקצונים שבקהלה. עשתה רושם ונשארה שמורה במשפחה תגובת הילד בן שש בבית הספר הכללי, שהסביר למורה את פנית היהודי בתפלה לכוון של עיר הקודש ירושלים. אחרי שלש שנים של ההכנה הזאת נכנס אלברט — כך נקרא כרגיל — לגימנסיה ההומנית בעיר והיה תמיד בין הטובים ובין הערים בבית הספר התיכוני זה. הוא אהב את השפות הזרות והחיות, התענין במתמטיקה ובספרות הגרמנית ונבחר כמציג הראשי בפילוטס של לסינג, ביום שחגגו בגימנסיה את קיום של יובל שנים, מאורע ששבחו בדין וחשבון הנדפס של בית הספר זה בדברים נלהבים. אבל גם את למוד החומש ואת סדר התפלות ואת ההיסטוריה של עמו ישראל לא הזניח, אהב ללמוד דקדוק עברי פרטית

ד"ר א. א. סולקה

בבית והתקרב לחוג צעירים, תלמידי בית הספר, ציונים צעירים, לקריאה במקורות היהדות בשבתות ובימים פנויים.

בחודש מרץ תרע"ד 1914 קבל אברהם סולקה את תעודת הבגרות בהצטיינות ובדין וחשבון של הגימנסיה נאמר, שעוזב את בית הספר בכונה להיות סוחר. ואכן זמן מה אחרי כן נכנס הבוגר הצעיר לבית מסחר גדול בסביבת ברלין. אבל מהר מאד הכיר שזאת לא דרכו ואחרי שבועות מעטים עזב את המקצוע וצעד לאולמי החכמה באוניברסיטה הגדולה בברלין ונרשם כתלמיד בפקולטה של הרפואה בכונה להיות רופא שניים.

בכל אהבתו ללמודים התמסר להרצאות ולסמינריונים ונכנס לעולם חדש בחבה ובקלות זאת, שדרכו היתה ברורה לפניו.

אולם בסוף העונה הראשונה באה גם ההפרעה הראשונה.

נפגשנו אז ביום השבת בסוף יולי 1914 — ערב תשעה באב היה — ברחובות הסיאנים, בברלין ערב מלחמת העולם הראשונה, ולא ידענו את כובד השעה ואת ההכרעה הגדלה הטמונה בה.

לעת עתה היה הסטודנט הצעיר עוד יכול להמשיך בלמודיו במכללה הברלינית. כשנפתחו שערי האוניברסיטה בתחלת החורף לעונה החדשה נתמעטו התלמידים ומעטים הופיעו בהדגמות בבתי החולים, אבל המעטים יכלו ללמוד ולראות הרבה, מקרים רבים, תוצאות המלחמה, להכיר שטח, שלא התעסקו בו רבים בשנות השלום.

ועד כמה שהתמסר הצעיר בכל לבו ללמודים האלה, תמיד מצא שעה פנויה לשבת בחוגי ה„כחול-לבן" וחוגים ציונים אחרים ולטייל אתם ולחגוג אתם את חגי ישראל. מאד נהנה מהדרכתו הכללית והאישית של אנשי רוח ציונים ותיקים בברלין, למשל הפרופיסור היינריך לוה ע"ה. ובודאי שהיה פעיל בארגון הסטודנטים הציוניים, ק. י. פ.

אבל מסבות שונות החליף את האוניברסיטה בשנה הבאה לעונת הקיץ תרע"ה 1915 ועבר לליפציג, לאוניברסיטה הזאת נשאר נאמן במשך כל השנים הבאות. בינתים גם נקרא לצבא, ונרשם מחדש בליפציג בשנת 1916 מנובמבר עד אוקטובר 1919. במלחמה נשלח לבית החולים בצייטהיין קרוב לליפציג. שם השתתף כרואה וכעובד, נגיד כמנתח, בשברי לסתות בחיילים של החזית וקבל את הרשמים הראשונים משטח עבודתו שלה היה קרוב תמיד ובה הצטיין גם כן עד זמנו האחרון. רק בקיץ תרע"ז 1917 הרשו לו השלטונות המלחמתיים לחזור לבית החולים של חולי שניים, כדי שיגמור את למודיו וכדי שיכול להשתתף בתרגילים המעשיים במקצועו. אבל הכל היה עוד במסגרת הצבאית, בחורף עמד בבחינה בליפציג וקבל את הציון טוב מאד ואחרי כן השתתף עוד בקורס לחיילים בסוף החורף של שנת 1918.

אבל אז כבר היה בידו הרשיון של המיניסטריום לתרבות ולחנוך ושל

המיניסטריום של פנים להיות רופא שנים בכל גבול גרמניה. המסמך הזה שנשלח לו מדריזדין נחתם ב 26 להודש ינואר 1918. בכל זאת נחשב עוד כתלמיד מן המנין באוניברסיטה שבלייפציג עד לאוקטובר 1919. אבל בשלושת החדשים הראשונים של השנה הזאת — 1919 — היה אסיסטנט באינסטיטוט של רפואת שניים באוניברסיטה שבלייפציג במחלקה לישור שניים ובמחלקת הצלומים.

בחורף זה עזב דר. סולקה את לייפציג לגמרי והתחיל לעבוד כעצמאי כרופא שניים. נמשך לסביבת עיר מולדתו ועבד כשנה וחצי בטורן בפרוסיה המזרחית. בזמן שגורל העיר עוד לא נקבע, כשהעיר עברה לממשלת פולין עזב אותה ופנה להנובר בתחלת חורף 1920. כשהוזמן לחגיגת קבלת הדיפלום של דר. ביולי 1920 ישב עוד בטורן, אבל בנובמבר 1920 נהל לבדו כבר את המחלקה למחלות הלחיים בקליניקה של הצבא בהנובר, כמעט שנה עבד שם והשתלם בשטח שהיה בין כך ובין כך קרוב לו מאד.

בחורף 1921 התחיל לעבוד בפרקטיקה משלו ובינתים הגיעו גם הוריו מגניזין לשם. א, סולקה השתרש במקום הזה מאד מאד. היה אהוב על חוליו וידוע בעיר ובקהלה. חוג הציונים לא היה קטן בעיר וידידיו שמרו לו ולביתו נאמנות תמיד. גם בטורן וגם בהנובר חפש ומצא קשר לרב המקומי. בהנובר הוציא זמן מה בשם התנועה הציונית ירחון פנימי ונבחר לחבר בהנהלת הקהלה היהודית. חולים לא קבל בשבת והלך לתפלה בכל אפשרות, אף על פי שגר די רחוק מבית הכנסת.

גם בשנים האלה שהיה עמוס עבודה רבה מצא זמן להתעסק בתנ"ך ולא נגש לעבודת היום, בלי שקרא יום יום פרק בתנ"ך. וקרא את דברי התנ"ך לפעמים בעיני הרופא והוציא מסקנות משם, שנתקבלו גם בירושלים.

בירחון מקצועי Zahnärztliche Rundschau מסר תמיד—ונתמנה לזה—ענינים מקצועיים מה Dental Cosmos בפילדלפיה ולירחון הסטומטולוגיה מסר פרטים מענינים ובעלי ערך מהירחון הבינלאומי של ישור שניים International Journal Orthodontia (St. Louis).

בסט. לויס, מתוך נסיונות בעבודה השיג שני פטנטים אחד ליצור גוטפרחה נוזל ואחד לקוטשוק נוזל. ספרים רבים בעלי ערך שהופיעו באנגלית הביא לפני קוראי גרמניה בתארו את ערכם ואת החידושים שבהם ומכתבים נשמרו בעזבונו, המעידים שהבין את הענינים. כי המחברים היו לו אסירי תודה מאד. כך עברו שנים של עבודה רבה ושל הצלחה רבה בהנובר.

אחרי מות אביו בפברואר 1925 גר יחד עם אמו וחקר ועבד ועמל בכל מה שבקשו ממנו. הן בתנועה הציונית היה פעיל, הן בקהלה עבד והן בתוך חבריו למקצוע בעיר ובמדינה. אחרת היה הדבר, כשהשלטון החדש הרים את ראשו בשנת 1933.

ברור היה לו מאד, שצריך לעזוב את גרמניה, אבל לאן, אולי גם זה

היה ברור, אמנם לא מהר להחליט. בסוף קיץ 1933 כבר היה בארץ ישראל וימים מספר לפני ראש השנה קבל את הבשורה המרה, שאמו נפטרה בברלין.

אחרי שבועות רבים חזר להנובר ועבד הלאה. התחיל לחסל את עניניו. אבל רק אחרי שנתיים ויותר פנה עורף לעיר הזאת, בה השתרש כל כך יפה.

בשנת 1936 עלה ארצה להשתקע חיכף ומיד בירושלים, בעיר שאהב בכל נימי לבו. ומיד גם התקשר עם קופת חולים בירושלים ועבד בה כרופא שניים, כמנהל מרפאת השניים בירושלים ולבסוף בתור מנהל ענף רפואת השניים בקופת חולים כולה, בכל הארץ.

וזאת אינו אומרת, שעזב את הפרקטיקה לגמרי, הוא לא אהב את האדמיניסטרציה, שנמסרה לידו עד כדי כך, שהיא תעלה על העבודה הממשית על הפרקטיקה, וגם לא היה בידו ובאפשרותו, לעשות ככה. כי גם בימי מלחמת העולם השניה וגם במלחמתנו אנו לשחרור האומה והארץ היה הוא דר. א. סולקה המומחה לשברי לסתות ומנתח בעל הצלחה רבה וכשרון רב, שהציל את חיי רבים ובודאי את פני רבים, שידברו עליו ועל כשרונו בשבח כל ימי חייהם עלי אדמות. ומדוע הצליח עד כדי כך? לא רק מתוך הנסיונות שעברו עליו כארבעים שנה, אלא ובעקר מתוך האהבה לעבודה בכלל ולעבודה הזאת הקשה והאחראית, נתוח הפה, בפרט, רק מי שהיה קרוב אליו, יודע ויכול לספר על מסירותו לעבודה, שלא הכירה שום גבול ובה היתה הגזמה לצער הקרובים, שארי בשר.

עבודתו הראשונה Zur Aetiologie des offenen Bisses הדיסרטציה שלו נדפסה רק בקצור, מחוסר נייר אז בגרמניה. המאמרים הבאים היו מוקדשים לעניני המקצוע שלו ורק מעטים יכלו לענין קהל יותר גדול, למשל המאמרים על הדיאטה של גרזון. Gersondiät או המאמר על אופן השכיבה בשינה. או המאמר על השפעת העשון והבקטריות.

מאמר מקצועי לגמרי נכתב על שברי הלסתות, שהופיע בשנת 1930 ומאמר דומה לזה בשם "שבר עצמות הפנים האמצעיות ושבר הלסתות" הופיע ברפואת שניים בשנת תש"ח. ומתוך המציאות נכתב המאמר על "פצעים בפנים ובלסתות במלחמה 47 — 1948 בירושלים". מירושלים כתב עוד בשנת 1948 בירחוני חוץ, למשל את המאמר Roentgenographic study of the Mandibul Joint ב Journal of Oral Surgery (1948).

דר. סולקה היה בין המארגנים הפעילים ביותר בחוג ובארגון רופאי שניים בישראל, הוא אהב לעבד את התכניות, להרצות ולהדגים ולהפעיל גם אחרים.

כמו שהיה שומר שבת כהלכתו, כך אהב לתת גון לכל חג בישראל. על כן בחר ל"ג בעומר ליום המתאים לכנוסי רופאי שניים ולדבריו, אם היה פותח או מרצה או דבר בוכחים הכניס מימרת חז"ל או פסוק מהתנ"ך או אגדה מתאימה ליום ולענין.

משנת תש"ה היה נשוי לגב. ד"ר פנינה פיליפובסקי, ומאז היה ביתו עוד יותר

פתוח לרווחה למבקרים שונים, שהרגישו טוב בבית המסודר והחביב. שניהם בעל הבית ובעלת הבית שחבדל לחיים ארוכים וטובים הראו לכל מבקר יחס מצוין וקבלו את כל אחד בסבר פנים יפות למופת.

אברהם סולקה, היה בו דבר מה מאברהם אבינו, היה מכניס אורחים בסבר פנים יפות, הכיר בדיחות וספר אותן בטעם ובחן, אהוב היה בין הבריות וקרוב לכל ענין חשוב, לכל נצרך, לכל אחד שפנה אליו.

שעותיו של מנוחה היו מעטות, כאלו רצה להשיג עוד הרבה בימי חייו הקצרים. מצא ענין בהיסטוריה של משפחתו ושל עמו, ובקורות העיר שאהב כל כך. דרכו בטיוליו הביאה אותו תמיד לעיר העתיקה ולכותל המערבי, והכיר את ירושלים יותר יפה וטוב מרבים, שנולדו וישבו בה תמיד.

ענו ופשוט היה, וענותנותו זאת גדולתו.

ורצונו לדעת את המקורות העתיקים היה תמיד חזק. חבריו לעבודה נתנו לו ליום החופה את החומש של מקראות גדולות, ונדמה שזאת היתה המתנה המתאימה הטובה ביותר שקבל. והשתמש בה והתעסק באבן עזרא וברמב״ן וגם בכלי יקר ובגימטריות של בעל הטורים.

וכך דמותו תעמוד לפנינו עוד רבות בשנים.

פתאום ומהר עזב אותנו, בז׳ באב תשי״ד. אבל מעשיו, תורתו ודבוריו, וגם צורת הופעתו האצילה, חיוכית—רצינית, כבעל אחריות רבה לא תשכח.

מה שכתב לו אינו יהודי בחורף 1916 אחרי שיישר בהצלחה את שניה של בתו שרלוטה, חרות גם על לבנו. "זכרו המבורך לא ימוש מתוכנו".[1]

בית אברהם סולקה גניזן

גרינמארקט 12

ה ע ר ו ת

להקדמה.

1. Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden und der jüd. Gemeinden in den Posener Landen von Heppner-Herzberg. Koschmin — Breslau 1903 — 1928.

2. הארכיון הציוני בירושלים טכיל רק כטה טכחבים מהשנים 1912 — 1914. הארכיון הכללי לחולדות ישראל בירושלים שומר כעת רק תיק אחד על חברת נשים הראשונה בגניזן.

לפרק ב. האוכלוסיה היהודית.

1. M. Laubert: Die Judenfrage auf dem Posener Provinziallandtage von 1827 und 1843 in Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland, Berlin IV (1932) p. 32 — 33.

2. Statistisches Jahrbuch des Deutsch—Israelitischen Gemeindebundes, in Deutschland, Berlin 1924 — 1886 משנת.

3. Alfred Marcus (Pinne): Zur Ostmarkenfrage: im Deutschen Reich, Berlin 16 (1910) Januar. p. 4 — 8. der Sabbath, Berlin 1910. Nr. 6 — 7. p. 31 — 33. Dr. med. Karl Kassel (Posen): Die Juden in Posen; Mitteilungen aus dem Verein zur Abwehr des Antisemitismus 18 (1908) N. 42. p. 322 — 23. Nr. 44. p. 340 — 42.

5. Posener Heimatblätter, Berlin 12 (1938) März p. 13.

לפרק ג. רבני הקהלה.

1. R. Joel Heilbronn. 2. R. Moses Waldstein 3. Schaje Pulvermacher. אחדים מניניו היו עורכי דין, אחד באלטונא ומוא גם ציר בפרלמנט.

2b. Der Israelit, Mainz 15 (1874) 108 Inowraclaw. אוטרים, מפני שלא שלט בשפה הגרמנית הטהורה. 2a,

4. Dr. Julius Gebhardt. 5. 15.2.1885. Jüdische Presse, Berlin 16 (1885) p. 78. 6. Dr. M. S. Zuckermandel. 7. A. Heppner, Jüdische Persönlichkeiten in und aus Breslau (Breslau 1931) p. 47.

8. Dr. Marcus Horovitz. 9. Reden bei seiner Beerdigung und Trauerfeier in der Loge für Markus Horovitz, Frankfurt a. M. 1910. Der Israelit, Frankfurt a. M. 51 (1910) Nr. 14. p. 10 מודעה

9. אלטנא הרב אוגוסטה טבית אטלינגר נפטרה ב ו' מרחשון תר"פ—30.10 1919. בידי כלת הרב הרבנית לוטה הורוויץ בירושלים נמצא טכתב חתום על ידי ראש העיריה ויושב ראש צירי העיריה ם 14 לאוגוסט 1878, בו הם מודים לרב

תורוויץ על פעולותיו הרבות בעיר ובקהלה ומברכים אותו בהצלחת למקומו החדש.

10. Dr. N. Ehrenfeld. 10a H. Brody: Trauerrede in der Klaussynagoge zu Prag am 2. Adar 5672 an der Bahre des Herrn N. Ehrenfeld, Prag. הרב דר. ברודי היה חתנו ומטלא מקומו של הרב ארנפלד בפרג. ברודי נפטר בירושלים באייר תש"ב.

11. „Ist die Thoravorlesung im Sinne des 167 des deutschen Strafgesetzbuches als Gottesdienst zu bezeichnen?" נגדו „eine Gefährdung des Rechtsschutzes des jüdischen Gottesdienstes".

11a Bohemia, Prag 18. Feber 1912 Nr. 43 p. 4. השוה ביחוד Selbstwehr, Prag 23 2.1912 Nr. 8. 1 — 4. Jung — Juda, Prag 1.3,1912 Nr. 5. p. 67.

11b. Der Israelit, Frankfurt 67 (1926) Nr. 38. p. 5. Hamburg. על פטירת האלמנה והלויתה. בן הרב שמואל ארנפלד היה מורה בגימנסיה הקלסית בפרג ומבנו הרופא דר. נ. ארנפלד בירושלים קבלתי ידיעות רבות על הסב, תודתי נתונה לו כאן. גם בתו הצעירה אלמנת הרב דר. משה גרונוולד, שגרה בירושלים מסרה לי כמה דברים. בעזבון חתנו הרב דר. ברודי ז"ל בירושלים נמצאים כל פרסומי הרב דר. ארנפלד.

12. Dr. Moses Jacobson. 13. „Bischlomah schel malkuth". Reden über des Staates Führer, Dinge und Fragen. Breslau 1900. 120 בסוף הספר הזה, שעליו נכתבו בקורות רבות ועל פי רוב טובות, נמצא תרגום של ההימנון הלאומי הגרמני לעברית בשם תהלת מלך. בלעג מדבר על הספר ג. שלום ב„לוח הארץ" לשנת תש"ה. עמ' 97.

14. אסון של מסלת חברול בסביבת גניזן, כמה קרבנות נקברו בגניזן. בשנת 1907.

15. Hoheluftchaussee, Hamburg.

16. דר. יעקובזון כתב כמה מאמרים בעתונות, גם בכללית למשל על טוח המלך בעתון הכללי בגניזן ומאמרי תערכה על קרבנות המלחמה בספרי זכרון.

17. Dr. S. Krausz.

והנה מצבת הרב בהמבורג:

מה הציון הלז

קבר איש מלא דעת אלהים הרב המצוין

נאה דורש ונאה מקיים אוהב את הבריות ומקרבן

לתורה זה הדור בלבושו צועה כרוב כחו

מהור"ר **משה** בן הה"ר יששכר **יאקאבזאן** זצ"ל

חתן מוהה"ר מרדכי עטרם הירש זצ"ל

והוא שרת בקדש בק"ק שריפם וגנעזען מ"א שנה

ובאבוד קהלתו לרגל המלחמה נטה אהלו פה עיר מולדתו

להרביץ תורה ברבים בחור מורה הישיבה מגיד דה"ק

דרשן בביה"כ כלילת יופי וביום הכפורים בתפלה

נעילה חש כוחו ויחלה ויעל משה אל האלהים ביום
כ"ו מרחשון תרצ"א לפ"ק ויקבר מטחרתו יום ג' לסדר
תורת אמת היתה בפיהו ורבים השיב מעון.

גם יזכר לטוב בנו הבחור חנחטר שלמה זצ"ל
אשר נפל חלל בשדה המלחמה בבעלגיה ער"ח מרחשון תרע"ה.
ת. נ. צ. ב. ה.

לכבוד אלמנת חרב ולזכרה הוסיפו את השורות האלה:
וראו בקבורה תיחד חטיוחדת עמו בחיים יחד
אשתו אחובתו הצנועה בכל דרכיה
אם נאמנת לד' בניה ולג' בנותיה
הרבנית הצדקנית הטובה והנעימה כל כבודה בת מלך פניטה
ה"ה מרת רבקה רעגינא ע"ה
נולדה כ"ח טבת תרכ"ב נפטרה ו' ניסן תרצ"ז לפ"ק
ובצד השני של האבן יש לקרוא:

Rabbiner Dr. Moses Jacobson
geb. in Hamburg 26. Okt. 1853.
gest. in Hamburg 16. Nov. 1930.
Regina Jacobson geb. Hirsch
geb. in Budapes t28. Dez. 1861.
gest. in Berlin 18. März 1937.
Zur Erinnerung an
Salomon Jacobson
geb. in Gnesen 27. Feb. 1896.
gef. 19. Okt. 1914. bei Cortemarck in Belgien.

לפרק ד' חברות הקהלה.

1. Isr. Brüderverein. 2. J. J. Zarchin: Jews in the province Posen, Philadelphia 1939. 3. השוה תוספתא סוכה ד' ו'. 4. Chewra kadischa, Beerdigungsverein, 5, Humanitätsverein. 6. Isr. Frauenverein. 7. Isr. Jungfrauenverein, 8. Talmud Thora-Verein. 9. Isr. Krankenpflegeverein. 10. Isr. Armenverein (für einheimische und auswärtige Arme). 11. Verein für jüdische Geschichte und Literatur, Literaturverein. 12. Hilfsverein der deutschen Juden. 13. Esra, Verein zur Unterstützung ackerbautreibender Juden in Palästina und Syrien. 14. Jüdischer Turnverein. 15. Verein der Sabbathfreunde, der Sabbath ירחון בעריכת הרב דר. ח. אד. ביכרפלד 16. Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens. 17. Aguddas Jissroel. 18. Zionistische Ortsgruppe. 19. Jüdischer Mädchenklub. 20. Jugendbund Blau — Weiss.

21. Ludwig Franz Meyer-Garten. 22. Verein zur Förderung der Bodenkultur unter den Juden Deutschlands. 23. Verein junger Kaufleute. 24. Der grosse Lesezirkel. 25. Verein der Gnesener. 26 Posener Heimatblätter. 27. הופיעו 12 1926 — 1938 ם כרכים.

לפרק ה' הקהלה.

1. Moritz Russak. 2. M. Zippert. 3. Witkowski. 4. Unsere Ahnen. 5. Nadelmann. Wollenberg. 6. Bat. 7. Lesser Kurtzig. 8. Türk. 9. Honig. 10. L. Gimkiewicz. 11. Rotes Kreuz. 12. B. Cohn. 13. H. Cohn 14. בתו היחידה רחל בארץ, נשואה למורה זינזון, נכדתו אשת הרב דר. קלר בנהריה. 15. Salo Wreszynski. 16. Königlicher Kommercienrat 17. Oberpräsident Dr. Schwartzkopff. 18. Jos. Stranz. 19. Jos. Oelsner. 20. Fabrikbesitzer Ignaz Rogowski. Stadtrat. 21. Stadtverordneten-Vorsteher. 22. Hugo Schwersenski. 23. Manasse. 24. Josef Krzywynos. 25. Nemann. 26. Tannchen. 27. Hinzelmann. 28. Berthold Bergmann. 29. Dr. Wolff. 30. Dr. Meyer. 31. Powidzer. Powitzer. 32. Pestachowski. Oelsner. Bry. Witkowski. Ohrstein. 33. Bat. Basch. Neufeld. Jüdel. Harry. Zeimann. Themal. Förder. 34. Abraham Sulke, Spedition. 35. Spitz. Sprinz. 36. Becker & Co. Inhaber: Tasiemki—Stekkel. 37. Prof. Is. Cohnstein. 38. Prof. Hermann Senator. 39. Charité — 40. Kronenorden III. Klasse. 41. Dr. Hermann Hirschberg. 42. Prof. Jacob Caro. 43. Jena 44. Dr. Abr. Ad. Strelitz. 45. Dr. Elias (Emil) Fromm. 46. Direktor der Stadtbibliothek in Aachen. 47. Dr. Jacob Jacobson. 48. Siegfried Laboschin. 49. Dr. Alfred Hirschberg. 50. Cronica israelita. 51. Leo Horovitz. 52. Bella Alten. 53. Esl. Lee. 54. Eduard Baneth. 55. Heinrich Kurtzig: Ostdeutsches Judentum (Stolp 1927) 139 — 142. 56. Gniecie Klucha, Leipzig1923.

לפרק ו' בית הכנסת של הקהלה.

1. Bonheim Senator. 2. Stenzel. 3. M. Treichenberg. — Jassy. 4. Schor — Kaschau—Warschau. 5. J. Jutkowski. 6. Isaac Heymann-der Gnesener Chasan 7. Hillel Apfelbaum. 8. S. Blaustein. 9. Gemeindehaus. 10. Hermann Stock. 11. S. Margoliner. 12 גם החברות נתנו לפעמים כלי קודש לבית הכנסת.
13 ידיעה מעירית גנ. דרך המכון להיסטוריה היהודית בוורשה.

לפרק ז' בתי הספר בקהלה.

1. ימי החופש של בתי הספר אלה התאימו לגטרי לימי החופש של כל בתי הספר
2. B. Stenzel. 3. Emanuel Mandus. 4. Israel. Glaubens—und Pflichtenlehre Breslau 1860. 5. S. L. Wolf. 6. Institut zur Förderung der israelitischen Literatur. 7. S. Jacobsohn. 8. Pincus. Rakwitz. 9. רוב הידיעות מנכד המורה רקביץ ולטר קרונר בברלין. 10. Max Katz. 11. Antonienhütte, Schlesien. 12. Louis Hirschberg. 13. רוב הידיעות מבן המורה דר. אלפרד הירשברג בסאו פאולו.

לפרק ח' בתי הקברות.

1. Rosa. 2. Ehrenreihe. 3. אחרי מחלה ארוכה נפטר היום בעלי האהוב אבינו חטוב, חותננו וסבנו החיט מרקום בראכפוגל בגיל של 68 שנה, על זה מודיעים באבל ככד האבלים יטיל בר. מבית כהן. ההלויה תתקים ביום ג' 31 לאוקטובר בשעה שלוש אח"י הצהרים מבית האבלים רחוב פרידריך 11. ככה בעתון היומי בגניזן של אותו היום. גם בקרוניקה הודיעו על המקרה הזה. 4. ידיעת העיריה נג.

לפרק ט' חיילים יהודים בצבא הפרוסי.

1. Dr. Paradies. 2. Königgrätz. 3. Garderegiment. 4. „Die Mutter des Kriegsfreiwilligen". 5. L. Fr. Meyer: Gedichte. Berlin 1916.

לפרק י' היחס לארץ ישראל.

1. Alliance Israélite Universelle, Paris. כל ישראל חברים 2. Tobias Daniel. 3. Der Israelit, Main 44 (1903) p. 996. 4. ע' למעלה בפרק על החברות.

לפרק י"א האנטישמיות בעיר.

1. Do Swiego. מובן המלים למיניכם ז. א. תלכו לפולנים 2. Lech. שם העתון 3. Schützengilde. לפי המלך האגדתי של פולין, שנחשב כמגן תמידי של ארצו ותושביה. 4. Schützenkönig, Mitteilungen aus dem Verein zur Abwehr des Antisemitismus, Berlin 1898. p. 181. 5. Zur Geschichte des Königlichen Gymnasiums in Gnesen von Professor Emil Meyer. Festschrift zur fünfzigjährigen Jubelfeier der Anstalt 1863 — 1913. Gnesen 1913. p. 37.
6. Der Israelit, Mainz 35 (1894) p. 205. Inserat.

לפרק י"ב המשפחות היהודיות.

1. Oelsner. 2. Bry. 3. Basch. 4. Sprinz. 5. Maass. 6. Powidzer Powitzer. 7. Ponder. 8. מכתבים כתובים ע"י הסטודנט ברונו פולידצר נמצאים 9. Tasiemki. Stekkel. 10. H. Ohnstein. 11. Feilchenfeld — Field. עוד בארכיון הציוני בירושלים. כמה ידיעות קבלתי גם מנב'. לסר 12. Kurtzig. בקזבלנקה. בתו של היינריך קורטציג. 12 a. Prof. Richard Honig Göttingen 1919, 1933 Istanbul 1939 America. 13. מטנו כמה ידיעות משפחה הזאת שייך גם כן קורטציג בברלין, עורך דין 14. Mader. 15. Wilhelm Bittermann חבר מטשפחת ביטרמן נהל את המקהלה בבית הכנסת בגנ. 16. Dzialiner Löwenthal. 17. Sulke. 18. Abraham Sulke, Gnesen. השם סולקא: או מסולייקה או מסלדה - מזל-גליקל-בגרמנית העתיקה. ע' דברי ה. לוה ב Jüd. Familienforschung Berlin I. 276. ישנם גם שמבארים על שם מקום זלקה או כדומה.

Spedition — Möbel — Transport — Möbel — Verpackung.
En gros Brennmaterialien En detail. Mitglied des Vereins deutscher Spediteure und der Centralstelle des deutschen Möbel—Transp. Fernsprecher 21. Gnesen

den 191 19. Selma Schäfer. 20. Prenzlau. ממנה כמה ידיעות 21. Herta Müller 22. Irma Bein מכית Jüdel. 23. Margot Förder. ידיעות עליה לא קבלתי: 24. הרעות על השם נדלר ב Jüd. Literaturblstt, ed. Rahmer 25. 14 (1885) 150. 162 184. (1915) 116. Gesamtarchiv, Berlin

נספח א. א. סולקה.

1. רפואת השנים, עתון הסתדרות רופאי השיניים בישראל, כרך א. חוברת ב — ג תמוז — אלול תשי"ד עמ' י"א. מאת י. ירדני. הרופא במוסד עלון ארגון רופאי קופת־חולים, שנה ח', חוב. מס' 94 עמ' 9 — 10. דר. גרדנאור, גבעת ברנר.

וזה נוסח המצבה:

פ. נ.

בעלי היקר אחי האהוב

אברהם בן ישראל דר. סולקה

ג' תמוז תרנ"ו גניזן. גרמניה

ז' אב תשי"ד ירושלים

אוהב שערי ציון

מסור לעמו ולעבודתו

ת. נ. צ. ב. ה.

XX

he filled his Sabbath-day with an atmosphere of joy and of studying of the Holy Scriptures.

Dr. Albert Sulke wrote many essays on dentistry in German papers as well as, later, in Hebrew ones; furthermore he translated many essays from the English professional papers and had them printed in the German ones. In Jerusalem he initiated yearly meetings of the dental surgeons, which took place mostly on "Lag b'Omer".

After his marriage with Dr. Pnina Philippowski his house was always open for guests: friends and relatives, colleagues of profession and representatives of science from Israel and abroad met there.

Dr. Abraham Albert Sulke died in Jerusalem after a short illness on 7. Ab 5714 (6. August 1954). His death is a great loss for his house, for science, and for traditional Judaism. He will never be forgotten by all who knew him!

still devote himself to his studies. In the next year he went over to the university of Leipzig. There he took quarters with his aunt Regina Weissmann. In the meantime he was called to the army. Soon he was appointed officer and in his free time could continue his studies in Leipzig, for the quarters of his regiment were not far from there. Later on he worked in an army hospital. In 1917 he was allowed to return to his studies, and he passed his examinations with the mark „Very well". After having attained the degree of „Doctor" as well, he immediately began to work as a dental surgeon in Thorn, near the Russian frontier. When the town was taken over by the Poles, he chose Hannover for his residence. There he was appointed director of the department for jaw-injuries in the army hospital. He acquired much knowledge in this special line and was an acknowledged specialist for jaw injuries for all his life. In Hannover he succeeded in his work, became very popular and respected and induced his parents to join him there.

In 1933, after the new government had been established in Germany, he made a trip to Eretz-Jisrael; in these very days his mother died in Hannover, some days before Rosh Hashanah 5694 (his father had died long before, in 1925); so Albert Sulke returned to Hannover. But his resolution was taken: He would leave Germany and settle in Jerusalem; for this town he had come to love with all his heart.

In 1938 he carried out this plan, and he began to work in the General Sick Fund of the Israel Labour Party. In the course of time Dr. Albert Sulke was appointed Head of the Dental Clinics of this sick fund, all over the country.

Already as a high school pupil Albert Sulke was a Zionist; he took part in Zionist activities when studying at the university; and a Zionist he remained until his last day. His many strolls in the old city of Jerusalem and his excellent knowledge of it were famous among his friends. Dr. Sulke loved the Holy Scriptures and always found time to study them. He was faithful to the tradition of his forefathers: in Hannover he did not receive his patients on Sabbath-day, and in Jerusalem

traces are lost. The Sulke family was living in Gnesen for some generations. The first Sulke, known to us, was Leib Sulke; his son Samuel was the father of Abraham Sulke, who established the transport business of A. Sulke. The wife of Abraham Sulke was Auguste Lewitt from Poznan. Their two sons inherited the business, but it remained in the hand of the second son, Israel Isidor, only, for the elder one, Mosheh Moritz, died in 1918. Their descendants are living in U. S. A., Israel and Germany. The eldest son of Isidor, Abraham Albert, died in Jerusalem ; to his memory the following appendix is dedicated. Other families named Sulke left Gnesen already in the nineteenth century, some of them for Breslau and some for Prenzlau ; their descendants are living in U. S. A. and in Argentina. A descendant of the Pestachowski family, Mrs. Müller, is living in Los Angeles. As living in Israel there are to be mentioned still Mrs. Irma Bein, née Jüdel, and Margot Förder. Relatives of the Ludwig family are living in Stockholm.

These details were obtained from the members of the respective families and therefore could be given here.

Appendix.

Dr. Abraham Albert Sulke.

Abraham Albert Sulke was born in Gnesen in Tamuz 5656 (June 1896) as son of Isidor and Jenny Sulke (née Fischer, from Kempen). His father was a very able and industrious man, his mother was intelligent, clever and active. Albert learned at the high school of his native town, and, besides in his studies, he distinguished himself, when the drama „Philotas" of Lessing was being performed by the students. This event was mentioned in the yearly report of the high school, and special attention was called to Albert Sulke's outstanding performance. In spring 1914 he passed his examinations and went into business in Berlin. But after a short time he went over to the university, where he inscribed for medicine and showed special interest in dentistry.

When World War I broke out he could, in the beginning,

mans that thus was decided. Of more importance was the case of a Jewish soldier, who was sent home from the front because of poor health, during the days of the "inner peace" in 1915. He was defamed of having deserted the army, but his offender was punished by court with a penalty of ninety marks. The opinion of Professor Meier, that the number of Jewish high school pupils was in no proportion to that of non-Jewish ones was not a very impartial one. He also asserted that only the riches of the Jews were the reason that many of their children were learning in high schools; but really there were still other reasons for it!

Chapter XII.

The new Residences of former Gneseners.

On the whereabouts of many families who were living in Gnesen for many decades, nothing can be said. But the following could be traced: Some of the descendants of the Oelsner family are living in the State of Israel, same as Mordechai Martin Basch. One of the descendants of the Sprinz family, Mrs. Leah Bar-Ilan, is living in Tel-Aviv. Some of the descendants of the Powidzer family are living in Israel. The head of the family (who are calling themselves "Ponder" in America), Wilhelm Powidzer, died there. His children are living in Brazil, same as Siegmund Ohnstein. Descendants of the Tasiemki family are living in New-York. The Kurtzig family came once from Inowrazlaw to live in Gnesen. To this family belonged the oil mill owner Fritz Kurtzig, whose son is living in Berlin and whose grandchildren and other relatives are living in U.S.A. and in Montevideo. Furthermore belonged to this family the singer Elsbeth Levysohn-Lee, who died in Theresienstadt.

Mrs. Mader in New-York is a descendant of the Bittermann family. Some of the descendants of the Löwenthal family (or Dzialiner-Löwenthal) are living in U S. A. and in London, f. i. Johanna Kuttner, née Löwenthal. The watchmaker Philipp Löwenthal was living in Würzburg until 1933; thereafter his

death in 1912. During World War I many of the young members of the congregation went to the front, and about 25 of them fell there. Among these were two brothers Abramczyk, Salo Jacobson, the son of the rabbi, and the student Ludwig Franz Meier, who bequeathed a considerable sum for the Zionist funds. Many of the Jewish soldiers from Gnesen were decorated with badges, f. i. the eldest son of the rabbi, Jacob Jacobson, Rudolf Spitz, Siegfried Levin and others.

Chapter X.

The Jews of Gnesen and Eretz-Jisrael.

Eretz Jisrael was always dear to every Jew of Gnesen. Everybody was aware of the fact that Jews had always been residing in the land of the fathers, and everybody was ready to assist their brethren there by financial help. This was mainly done by the means of the Alliance Israélite Universelle; but donations were also given directly to hospitals and other institutions, following the initiative of Dr. Salvendi who devoted himself much to this kind of activity. One of the most important donators was Tobias Daniel. When the Shaare Zedek Hospital in Jerusalem was being built, some considerable donations were sent for this purpose from the Jews of Gnesen. Later on the Zionist Organization took over all activities on behalf of Eretz Jisrael and succeeded in recruiting large sums.

Chapter XI.

Antisemitism in Gnesen.

Generally there was good understanding between all citizens of the town. But sometimes it occurred that the Poles called forth hate against the Jews and prohibited almost officially to buy in the shops of the Jews. "Poles with Poles" was then the battle cry of hate. A special case was that of the Jew Hamburger: he was not accepted as a member of the riflemen's guild ("Schützenverein"), because there had never been a Jew member of it. It was in a meeting of 45 Poles and nine Ger-

Chapter VIII.

The Cemetaries.

The ancient cemetary was situated near the railway station in Warschauerstreet. The cemetary, better known to our generation, which was still in use in the end of the nineteenth century, was situated at the end of Friedrichstreet, opposite the barracks of the 49th infantry regiment. This spacious cemetary was kept very well in order; it contained a hall (Ohel) and all the necessary accessories. In this cemetary the dead were buried from the middle of the nineteenth century, and it remained in use for about 60 years.

In the beginning of the 20th century the congregation bought a new place for the burying of their dead, in a suburb of Gnesen. From that time the ground was given free of cost. This cemetary was arranged after thorough planning; it was surrounded by a high iron lattice and contained a spacious Ohel and the rooms necessary for the washing of the dead (Taharah) a. s. o. In this Ohel there were also held the memorial services, which had formerly been done near the respective graves. The tombstones of this cemetary showed already the difference between rich and poor. A gardener kept the place very well in order so that it made the best impression on every visitor. This last cemetary, situated in Tremessenerstreet, was plained by the Germans after they had conquered the town in 1939. They used the place for the storing of all kinds of materials, and building materials are being stored there up to this day.

Chapter IX.

Jewish Soldiers in the Prussian Army.

Three Jews took part in the war of 1864 and ten in that of 1870/1. Among them was the physician Dr. Paradies, who distinguished himself in both these wars; he died in Gnesen in 1905. Leopold Hirschberg died of his wounds in war, and a memorial-plate was hung for him in the synagogue. The soldier Marcus Brachvogel was honoured by the veterans at his

Chapter VII.

The Schools of the Congregation.

There was an elementary school for Jewish children, established by the government, and a Sunday School, established by the congregation. The elementary school was established in the fourth decade of the nineteenth century; its first headmaster was B. Stenzel, who in 1863 celebrated the jubilee of being headmaster of the school for 25 years. In 1860 we find Emanuel Mandus mentioned as being headmaster of the school. Three tutors were teaching there for several decades, among them the father of the physician Dr. L. Wolff. In the beginning of the nineteenth century there were still three teachers active in Gnesen and one more was retired, A. Rakwitz, who was a very learned man and gave private lessons to high school pupils who had come from out of town; for this purpose he himself still learned the Greek language with the headmaster of the high school as an old man. Later on the teachers Pinkus, Katz and Hirschberg were working at the same time. When Katz had died, only L. Hirschberg remained as headmaster and teacher simultaneously, for the number of the pupils had much diminished. In 1920 Hirschberg went to Berlin; there he was teacher in a general elementary school until his death at the age of 55, in 1926. His wife came from the family of Powidzer in Gnesen.

The Sunday school was established only in 1869, especially as a „Talmud Thorah". The local rabbi was the headmaster of this school and gave also many lessons. Besides him, the teachers of the elementary school were teaching there. The lessons were given on Sunday morning and on Wednesday afternoon, mostly in the rooms of the elementary school. In this building there were also rooms, in which the organizations held services sometimes. The memory of deceased members was honoured by plates bearing their names, which hung in these rooms.

What has become of the building and its manyfold stock, could not be found out.

most of whom were born in Gnesen, passed their examinations when ending the high school of Gnesen.

Chapter VI.

The Synagogue of the Congregation.

The old synagogue from the time of the Poles burnt down in 1819. In 1843 there was laid the foundation stone for the new synagogue, which was consecrated by Rabbi Dr. Gebhardt in October of 1846; this event was celebrated with much pomp. The building, which had three storeys, was situated in the middle of a court-yard, in some distance from Friedrichstreet. From the entrance one went a long way straight to the reader's desk, which was at the eastern wall, and to the Holy Ark. On both sides were the seats for the men, more than four hundred in number. One high balcony was for the women and one for the young girls. At the end of the hall there were two doors leading to two small rooms, where the rabbi and the reader put on their robes.

The first readers, who had come from Hungary and from Poland, did not remain in Gnesen for a long time. Among them was Isaac Heimann, who went from Gnesen to Amsterdam and who was always called "the reader from Gnesen". For several decades there were in Gnesen the reader Apfelbaum, who also died there, and the reader S. Blaustein. who died, very aged, in Berlin.

Later on another building was erected in the same court-yard, the "House of the Community", which was consecrated in May 1898. It contained a small synagogue were service was held in winter. In the first storey there were the rooms for board-meetings, and in the uppermost the quarters of the „Shamash"; in them there lived for many years the shamash Stock, who was very popular. Outside there was a place for the butchering of poultry, and the ritual bathing-house.

The synagogue possessed many Thora-Scrolls, beautiful and precious curtains (Parochoth) and silver accessories (Kle Kodesh).

the sixth time as a member of the magistrate — always for the period of six years — and he was then more than eighty years old.

D) Jewish Personalities in Gnesen. As such are to be named several advocates: Honig, Türk, Nemann, Tannchen and more; furthermore manufacturers, such as Rogowski, Manasse and more. Of great influence were the banker Hinzelmann and the shoe-manufacturer B Bergmann. Among the physicians of the town were Dr. Wolff and Dr. Meyer most popular, Powidzer, ohnstein, Bry, Oelsner, Themal, Neufeld, Baschinski, Bat and many more were among the most wellknown and important citizens. Finally there may be mentioned Stekkel and Tasiemki, whose was the shop of Becker & Co.

E) Personalities from Gnesen in the World. The professors of medicine Isidor Cohnstein and Hermann Senator were born in Gnesen, and so was the physician Dr. Hermann Hirschberg in Poznan. The professor of history, especially history of the Slavs and the Poles, Jacob Caro, was born in Gnesen in 1836. Born in Gnesen, too, was the teacher of classical languages in Rostock, Dr. A. Strelitz, who, in later years, was director of the orphans' home „Auerbach" in Berlin. Historian and Librarian Elias Fromm died in Aachen in 1899. Together with him there must be mentioned Dr. Jacob Jacobson, the son of the rabbi, who is a historian and was the director of the Jewish Historical Archives in Berlin; now he is living in England. He wrote several articles on the history of the Jews in the province of Posen; he was born, it is true, in Schrimm, but was brought up in Gnesen. A well known painter was Siegfried Laboschin, born in Gnesen; he died in Breslau in 1929. Alfred Hirschberg was born in Gnesen as a son of the teacher there; he was a jurist and worked with the society „Bne Mosheh" in Berlin; to-day he is the editor of a Jewish news-paper in Sao Paulo. Outstanding in the sphere of music was Bella Alten, the daughter of the reader Apfelbaum, and Elli Levysohn, known under the name of Els Lee; furthermore Werner Alberti of the family of Krzywynos in Gnesen. More than a hundred pupils,

the "Shochtim" were orthodox, the readers were faithful to the way of prayers consecrated by generations, and all the employees of the congregation were conservative. Also when non-orthodox members were elected into the board of the congregation, they did not dare to alter any of the holy rites.

The congregation consisted mainly of merchants, shopkeepers and manufacturers. The influence of the Jews in the town was considerable, and always were Jews members of the magistrate.

B) The Chairmen of the Congregation It was much honour, but many tasks as well, which the chairmen of the congregation encountered with.

Among the first ones M. Russak is mentioned who was very active on behalf of the Jewish elementary school. Very much honoured was Marcus Witkowski, who died in 1862. Pictures of him and his family were shown in an exhibition, named „Our Forefathers», in Berlin in 1936. M. Bat, Lesser, Kurtzig, Türk and Honig took over a well organized congregation and lead it for many years. Türk was honoured with badges and special titles by the government. A specially able man, who was rich as well, was L. Gimkiewicz. He left Gnesen in 1907, and on occasion of a farewell party in his honour he was praised very much because of his many accomplishments on behalf of the congregation. In Berlin, his new place of residence, too, he did not spare money nor endeavours for the best of the community there. B. Cohn was a member of the board of the synagogue for forty years, and he died, aged and honoured, in 1919. In our century, there are tobe mentioned especially Josef Oelsner, L. Bry and Ignaz Rogowski.

C) Jewish Members of the Magistrate. In the middle of the nineteenth century Marcus Witkowski, J. Heilbrunn and M. Zippert were members of the magistrate; in the end of the nineteenth century and from the year of 1907 Salo Wreszinski, whose was a big and well-known shop, was the chairman of the deputies of the magistrate; he was followed by his son-in-law, Hugo Schwersenski. Special mention must be made of Josef Krzywynos who, in 1904, was elected for

mentioned which was intended to unite all the former residents of Gnesen, that they may not forget the past and be ready for the future. This organization was established in the beginning of the third decade; in 1927 it had 170 members. Chairmen were the advocates Bittermann and Siegfried Jacob. The former Gneseners occupied themselves as far as possible with the remainders of the former congregation, as synagogue, cemetary a. s. o. A monthly publication, edited by the roof-organization of all the unions of this kind, brought to the knowledge of its subscribers the family events of the past weeks. The members of the organization met in monthly gatherings, during which always lectures were held. So was once, in the beginning of 1933, Dr. Gustel Rummelsburg née Sulke invited as a lecturer; she brought before the audience a "Stroll through the Streets af Gnesen", all in rhymes, wherein she made mention of most of the shops. Mrs. Bein née Jeidel paid for the printing of this poem; a picture of the house of Abraham Sulke (shown in this book, too) was added to the leaflet which was distributed to the members of the organization and to who was interested in it.

In November 1938 the government forbade the publication of the Monthly and the organizations, whose existence had already been disturbed by all kinds of restrictions, broke up; their members were scattered all over the world, to Israel, U. S. A., Brazil a. s. o.

The organizations and their manifold activities had their share in keeping up the blessed memory of the Jewish congregation and its members, as well as the town of Gnesen.

Capter V.

The Congregation.

A) The Terms of the Congregation. Already from the time when the new synagogue was consecrated, there were endeavours to reform some of the rules of the congregation, but in vain. The rabbis always were fearful of the word of G'd,

of Poznan. This lecture lead to the establishing of the branch which was at once joined by about 30 members. The Zionist Organization had great influence especially on the youth. On every Sabbath-Day highschool pupils met in the home of the Oelsner family, and the members of this family were the main initiators of the Zionist activities in the years to come. Together with them the young ones of the Powidzer family took active part, and other highschool pupils who otherwise were little interested in Jewish concerns, f. i. Ludwig Franz Meyer, the son of a well known physician. The celebration of the anniversary of Herzl's death, other gatherings, and drives were always a great success. The Blue Box was to be found in many homes. In 1912 the „Blue-White" was established which united young girls and boys under the flag of the Zionist organization, and much was accomplished by them. Many of them are now residents of the state of Israel, and they as well as those residing in other countries are still active on behalf of the ideals of their youth.

18) Verein zur Förderung der Bodenkultur unter den Juden Deutschlands. In 1904 Dr. Ernst Tuch came to Gnesen on behalf of this organization and succeeded in gaining some members for it, who paid their contributions during several years.

19) Verein junger Kaufleute. This organization existed from 1886 until abt. 1906. Its chairman was J. Boas, its purpose was to unite the young ones among the merchants.

20) Lesezirkel. The Lesezirkel is mentioned already in 1848; it was divided into some smaller circles. Its purpose was apparently of an instructive nature. No more details are known to us.

All these facts have been gathered from short notes here and there; no statutes of these organizations could be found, neither in print nor in manuscript. But we only can say that the great number of organizations proves that there was a need for them and that they succeeded in their endeavours.

Finally the **Verein der Gnesener in Berlin** must be

cultural institutions in several countries, e. g. Rumania, Turkey. Eretz-Israel a. s. o. (f. i. the Teachers' Seminary in Jerusalem), From the year of 1904 about 20 jews in Gnesen paid a yearly contribution to this branch.

11) **Alliance Israélite Universelle, Paris (Branch).** This organization was active only in the past century and had contributors also in Gnesen. One of its most eager leaders was Rabbi Dr. Horovitz. Dr. Jacobson, too, collected contributions for this organization still once, in 1905.

12) **Esra, Verein zur Unterstützung ackerbautreibender Juden in Syrien und Palästina.** After a lecture on behalf of this organization, in 1905, about 14 Jews were ready to join and thereby to have their share in supporting the Jewish settlements in Eretz-Israel, outside the Zionist movement. These members paid their yearly contributions but for some years, however.

13) **Isr. Turnverein.** This organization was established in 1905. But nothing more than this date is known to us.

14) **Verband der Sabbathfreunde.** With the help of Rabbi Dr. Jacobson a branch of this organization was established in 1910, following to a lecture from P. Plessner of Poznan. The branch had but few members.

15) **Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens.** A branch of this organization was established in 1912, following to a lecture from Dr. S. Goldschmidt of Königshütte. Nothing is known about who were chairmen, nor about the number of members or their activities.

16) **Agudath Jisrael.** There were to be found but so few members that a branch of this organization could not be established. But Rabbi Dr. Jacobson was one of the founders of Agudath Jisrael in Kattowitz in 1912.

17) **Ortsgruppe der Zionistischen Vereinigung.** Activities on behalf of the Zionist movement in Gnesen are mentioned as early as 1906. In the winter of 1910 the first lecture on Zionism was held in Gnesen; the leader was the mill-owner Rosenthal, the lecturer was Dr. Kollenscher, both

the prayer book of Fanny Neuda, with a calligraphic dedication and the date of the wedding day written in it. For many years Therese Pyritz was chairman of this organization.

6) Talmud-Thora-Verein. The aims of this organization we learn from its name. No statutes are available to us to-day, but we know that thanks to the Talmud-Thora-Verein an early service (Hashkamah) was held on sabbath-days, and the midnight-studying on Shavuoth and Hoshanah Rabbah. During the last decades Rabbi Dr. Jacobson took the initiative of all the activities of the organization. Before him Tobias Daniel was chairman.

7) Isr. Krankenpflegeverein. In our lists this organization is reported on but towards the end of the 19th century, but it seems to have existed then already for a very long time, since about 1850. M. Stranz and J. Boas, and later on Dr. Jacobson and J. Bergmann, organized the members to call on the sick.

8) Isr. Armenverein. We do not know since when this organization was existing. In the beginning its aims were to support the poor who came from other places in order to gather donations in Gnesen. The rabbi had to resolve if the supplicant was worthy of it, and which sum was to be given him. Then the money was handed over to him by the cashier. In later years the Armenverein supported the needed of the town as well.

9) Verein für jüdische Geschichte und Literatur. This organization was established in 1900. In the beginning it had 120 members, later on still more, up to 135. Chairman was Rabbi Dr. Jacobson, and Herman Cohen, a merchant with intellectual interests, supported the organization. In the first two years the Literaturverein worked with much initiative; lecturers were invited from other places, and the auditors were many — men as well as women. But although the leadership remained in the hands of the above mentioned until 1918, no more assemblies or lectures are reported on.

10) Hilfsverein der deutschen Juden (Branch). The organization itself was established in Berlin in 1900. It granted much support to the persecuted Jews from Eastern Europe; it was also very active on behalf of Jewish schools and other

names of M. Bat and after him M. Deutschmann as being chairman of the organization for a long time. In 1907 the jubilee of 125 years of existence of the Brüderverein was celebrated in a most splendid way, and the history of the organization and all its activities was reported on. The last time the Brüderverein is heard of is in 1924; its chairman was then a Mr. Nachemstein.

2. **The Chevrah Kaddishah Beerdigungsverein.** It is not known to us when this organization was established, but there is no doubt that this was at a very early date. The day of Seventh Adar was celebrated every year: After a day of fast and after prayer the active members gathered for the traditional dinner party. Here, too, Moritz bat was chairman, and later Galliner and Lesser Kruschke.

3. **Humanitätsverein.** This organization, to which most of the orthodox Jews of Gnesen belonged, was established in 1864. The members occupied themselves mostly with works of charity. Bernhard M. Cohn and M. Neufeld were chairman for very many years. In March 1914 the Humanitätsverein celebrated the jubilee of 50 years of existence. After prayer and a memorial-service for the deceased the members gathered for a gala-dinner. Thereafter there was a ball with the performance of a humoristical play, to which almost everybody came. This was the last great occasion reported on in Gnesen.

4. **Isr. Frauenverein.** Apparently this organization was established for the first time in 1840 with the purpose of clothing poor children. In 1852 the Frauenverein was liquidated, and established anew some time later. Now the aims of the organization were more extended, and food, clothing and any kind of support was granted to the needed. Every year the Isr. Frauenverein organized a gala-ball in order to raise funds. In earlier years Gutta Witkowski enjoyed great fame as a social worker, and later the wife of Rabbi Dr. Jacobson. The last Chairman was Mrs. Themal

5. **Isr. Jungfrauenverein.** This organization of which we hear for the first time in 1889 had general social aims, but mainly poor brides were helped. The Isr. Jungfrauenverein presented every bride on her wedding-day with an exemplar of

synagogue. These, too, he edited, in 1900, under the title of "For the Welfare of the Government".

When one of his sons fell in World War I the rabbi expressed his mourning in a poem, called "The Mother of the Volunteer", which was printed in the town's newspaper. Likewise he had many of his essays published.

When in 1922 he settled in Hamburg, he was made a tutor of the Yeshivah, a „Maggid" of the „Chevrah Kaddishah", a preacher at one of the synagogues a. s. o.

His former congregation proved their attachment to him by still then inviting him at several opportunities, as had often been done in previous years by the congregations in the vicinity of Gnesen.

Rabbi Dr. Jacobson fell ill during the service of Atonement Day in the year of 1930 and passed away soon after, in November 1930. He was buried with very great honours.

One more rabbi was appointed in Gnesen after Dr. Jacobson had left, in 1923, i. e. Rabbi Dr. Krauz of Schildberg. Unfortunately nothing is known about the end of the latter.

Capter IV.

The Organizations of the Congregation.

In Gnesen, as in most Jewish congregations, the organizations were active in the various spheres of life: spirit, charity, politics a. s. o. Whereas the tasks of the congregation itself were more or less mere administrative ones, the organizations succeeded in uniting their members by means of close co-operation.

Now then! Let us have a survey on all the organizations,

1. **Brüderverein.** In the beginning only taylors were the members of this organization, which was established in 1783 for the purpose of uniting its members in prayer, studying of the Bible, and making peace between the members whenever the necessity arose. In 1879 the Brüderverein resolved to alter its statutes: to accept whoever wanted to join and to see its principal aim in helping the poor and the sick. We know the

invitations from important congregations, and in 1878 he was appointed rabbi of Frankfurt/Main where his position became a very honoured one. He became the acknowledged representative of the conservative congregation. He wrote several books, and also his responsas were edited. He was very active on behalf of Eretz-Israel and was much honoured when he died in Frankfurt in 1910.

To Gnesen there came once more a son of Hungary, Rabbi Dr. N. Ehrenfeld, who was already experienced as a rabbi in Germany. In Gnesen he resided from 1879 until 1889 when he was appointed Chief Rabbi of Prague. There he was active in many spheres and several of his lectures, delivered at special opportunities, were edited in single booklets. He died in the winter of 1912. To his funeral — as well as to that of Dr. Horovitz — a special representative was sent from the congregation of Gnesen.

In 1891, after an interval of two years, Rabbi Dr. Moshe Jacobson was appointed rabbi of Gnesen, where he remained until political conditions forced him to leave, in the year of 1922. Dr. Jacobson was born in Hamburg, had studied at the Yeshivah in Pressburg and at the Seminary for Rabbis in Berlin, and had been rabbi of Schrimm for years.

In spite of his unyielding standpoint where religious questions were concerned he succeeded in being connected with every member of his congregation, and he took care of the traditions of the congregation also at a time when its leaders were little interested in religious matters. In the highschool as well as in the "Sunday School" he bestowed religious instruction on the Jewish children. The various organizations enjoyed his support, and his sermons were of a high standard. Once, on occasion of Shabbat Balak, he delivered a sermon all in German rhymes which he had printed under the title of "The House of Israel" in 1896. Dr. Jacobson was an outstanding German patriot, and whenever political elections were going to take place, propagandistic sermons were delivered by him in the

the difficulty to give their children proper education, elementary as well as high school. When World War I broke out, the Jewish population of Gnesen amounted to but eight hundred souls. Most of them left when the government was taken over by the Poles in 1919. The statistics of the year of 1925 show no more than 150 Jewish inhabitants of Gnesen, and these were exterminated, when the Germans took over the town in 1939.

Chapter 3.

The Rabbis of the Congregation.

Among the former rabbis of Gnesen there were Rabbi Israel Heilbrunn, Rabbi Moshe Waldstein and Rabbi Jeshajah Pulvermacher. When the new synagogue was consecrated, in 1846, a more modern rabbi, with a university degree, i. e. Dr. J. Gebhardt, was invited to deliver the speech of the day. (Dr Gebhardt was born in the province of Posen and was then rabbi of Wreshen). In the following year he was appointed rabbi of Gnesen. He was a very good preacher, indeed, but he was more inclined to improvements than the congregation would agree to, and therefore he left Gnesen already five years later and went to Bromberg; there he died in 1885.

The rabbi who took his place, in 1864, was Rabbi Dr. Moshe S. Zuckermandel, who was born in Hungary and had studied at the Seminary for Rabbis in Breslau. He was a famous scholar and the editor of the well known Tosefta. Unfortunately disagreements arose between him and the leaders of the congregation so that he, too, left. This whole matter was written down in his memories, but these were never printed and got lost. Dr. Zuckermandel died in Breslau in 1917.

The next rabbi to come to Gnesen was Rabbi Dr. Marcus Horovitz, born in Hungary and a disciple of Rabbi Dr. Esriel Hildesheimer of Eisenstadt. Dr. Horovitz came to Gnesen from Lauenburg in the year of 1874. He was well known among his colleagues, popular with his congregation, and his achievements were many. It was quite natural that his fame brought him

Chapter I.

Introduction.

Apparently Jews were settled in Gnesen as early as the fourteenth century. Rabbi Jacob Ben Naphtali is mentioned to have lived in Gnesen in the middle of the fourteenth century; he is reported to have written several books. In the seventeenth century Rabbi Chanoch Ben Abraham lived in Gnesen who wrote a book of responsas, named „Chinuch Beth Yehudah". Because of the Swedish war this rabbi had to leave the town.

More details about the Jewish life in Gnesen are known to us only from the beginning of the nineteenth century. After the erection of the new synagogue the congregation was led by several rabbis; a Jewish elementary school was founded and various organizations were established. The fame of the congregation grew, and spread not only over the province and Prussia but all over the world. In the town itself, too, the Jews were much honoured by the non-Jewish citizens and by the magistrate.

After the end of the nineteenth century the Jewish congregation of Gnesen began to decline in every respect.

Chapter 2.

The Jewish Population of Gnesen.

From the beginning of the 19th century the number of the Jews in Gnesen was steadily increasing, and in the year of 1849 it reached its highest point of 1783. Thereafter the Jewish population was diminishing again, and in the end of the century there were no more than a thousand Jews in the town, the general population of which amounted to more than twenty thousand citizens. From the beginning of the twentieth century the emigration of the Jews from Gnesen still proceeded.

The statement of Prof. Sanden, headmaster of the high-school of Lissa, that the Jews left their native town out of a lack of devotion to it, is by no means correct: it was the competition of the Poles, increasing from year to year, that drove them out, and

Preface.

This book contains just a small part of my material on the Jewish congregation and on the Jews in the town of Gnesen. However, whereas the book of Heppner Herzberg: Aus Vergangenheit und Gegenwart der Juden in den Posener Landen, brings but several pages on the congregation of Gnesen, here may be found many details on the rabbis of the congregation in the 19th and 20th century, its schools and its many organizations. These latter were an important factor in the life of the Jews in Gnesen for the benefit of their cultural life as well as of their social tasks.

Furthermore the attempt is made in this book to show the lot of the Jewish families after the year of 1919, when the town was taken over by the Poles, and after the year of 1933, when the Germans drove the Jews out of the town and exterminated the congregation.

Gnesen was a beautiful town and famous in the province as well as all over Prussia. Many churches, and especially the Dome, brought fame to the town which was populated mainly by Catholics. Gnesen had a highschool for boys and one for girls and a commercial school. In Gnesen there was a central railway-station, and infantry—as well as cavalry—regiments had their fixed quarters in the town.

Fine streets, large shops and many factories brought prosperity to the town and wealth to its inhabitants.

An extensive history of Gnesen was written by Dr. A. Warschauer in 1918.

The Annals

of the Community of Gnesen (Gniezno)

with a map and four pictures

by

Rabbi Dr. A. B. POSNER

Jerusalem 1958